

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ա. Հալ ժողովրդի բաղմադարյան պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններից մեզ հասել է մշակութային անգնահատելի ժառանգություն՝ պատմագրության, դրականության, փիլիսոփայության, գիտության տարբեր ճյուղերին վերաբերող թարգմանական ու ինքնուրույն երկեր, ճարտարապետության, արվեստի և այլ բնագավառների հուսկապ հուշարձաններ:

Միջնադարյան հալ մատենագրության մեջ պահպանվել են նաև ժամանակի հասարակական տարբեր շերտերի սոցիալական և իրավական հարաբերություններն արտացոլող խոշոր հուշարձաններ: Այս հուշարձանները հանդիսանում են լուրատեսակ հայելիներ, ուր առմիշտ բլուրեղացվել են անցյալ կլանքի իրականորմերը, որոնք միջոց էին կարգավորելու հասարակության համակեցությունը՝ հօգուտ տնտեսական ու քաղաքական իշխանություն ունեցող դասակարգի՝ ռադաա-ների շահերի: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել, որովհետև միջնադարում իրավունքը խարսխվում էր հողի ավատական սեփականության (հոպային ունտա) և դասային արտոնությունների սկզբունքի վրա: Դա մի սկզբունք էր, որը մեկընդմիշտ առկա էր դարձնում որոշակի մի պատմաշրջանում քարոզված արդարության բեկված նժարները: Իսկ այդ սկզբունքի գաղափարական սրբագործումը պատկանում էր քրիստոնեական վարդապետությանը: Այս առթիվ տեղին է հիշել Ֆ. Էնգելսի հայտնի ցուցումը, թե միջնադարում «Քաղաքականությունն ու իրավագիտությունը, ինչպես և մնացած բոլոր գիտությունները... աստվածաբանության հասարակ ճյուղեր դարձան և միևնույն սկզբունքներով ղեկավարվեցին, որոնք տիրում էին աստվածաբանության մեջ: Եկեղեցու ղոգմաները միաժամանակ և քաղաքական աքսիոմաներ էին, իսկ Աստվածաշնչի խոսքերն ամեն մի դատարանում օրենքի ուժ ունեին»¹:

Միջնադարում հալ ժողովրդի գաղափարախոսության այս, ինչպես և մյուս բնագավառներում, առավելապես իշխում էին հալ եկեղեցու սկզբունքներն ու ղոգմաները:

Համայնապարփակ այս գերիշխանությունը հետևանք էր այն դիրքի, որ եկեղեցին գրավում էր՝ իբրև գոյություն ունեցող ֆեոդալական հասարակարգի

¹ Ֆ. Էնգելս, Գերմանական գյուղացիական պատերազմը, Երևան, 1934, էջ 47: Հմմտ. նաև Սոցիալիզմի զարգացումը ուսուպիայից դեպի գիտություն, Երևան, 1933, էջ 19, Լյուդվիգ Ֆոյերբախ, Երևան, 1933, էջ 114, К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. 1, Москва, 1937, стр. 295.

ընդհանուր ամփոփում և հավաստում¹։ Եվ ապա, եկեղեցին չի սեփական նվիրապետությունը հաստատեց ֆեոդալական օրինակի համաձայն, և վերջ ի վերջո՝ նա ամենախոշոր ֆեոդալական սեփականատերն էր²։ Իսկ եկեղեցու ալդ վիճակը բխում էր քրիստոնեություն արմատական կերպարանքից, որը տվել էր նրան ռեֆորմի վերափոխումը, այն հարմարեցնելով պետական կրոնի կոչմանը³։ Այսպիսով, հայ եկեղեցին ևս, որը թեև եղել է ավատական նվիրապետության ծնունդ, մի հայտնի չափով ավելի կենտրոնաձիգ բնույթ ուներ, քան հայ Արշակունի կամ Բագրատունի թագավորությունները։

Այս դիտողություններն, արդեն, խոսում են եկեղեցու, իբրև ավատական ուրույն կազմակերպության տնտեսական, քաղաքական, գաղափարախոսական և իրավական բացառիկ ուժի և դերի մասին, մասնավորապես հայ պետականության բացակայության երկար ու ձիգ պատմությանը⁴։

Հայ եկեղեցին հենց սկզբից իրագործում էր զգործակալություն մեծի դատաւորություն⁵ պաշտոնը, այսինքն իր ձեռքում էր պահում օրենսդրական և դատավարական գործունեությունը⁶։ Եվ երբ հայ ժողովուրդը թագավորական կենտրոնական պետականությունը կորցրեց, եկեղեցու այս դերն ավելի ուժեղացավ, որովհետև հայ եկեղեցին կարողացավ պահել իր կենտրոնական սրբազան կազմակերպությունը, որը խարսխվում էր մի ժողովրդի դավանանքի սկզբունքի վրա։ Այդ երևույթը հնարավորություն տվեց եկեղեցուն, համեմատորեն, ավելի լայնորեն ըմբռնելու ժողովրդի համընդհանուր քաղաքական շահերը, քան ավատական առանձին տները։ Դա մի երևույթ էր, որ նկատում ենք մեր իրականության մեջ ողջ միջնադարում։

Բ. Մեզ հասած միջնադարյան հայ մատենագրական ժառանգության մեջ կան իրավաբանական այնպիսի խոշոր գործեր, ինչպես Մխիթար Գոշի և Սմբատ Դունդսապլի դատաստանագրքերը⁷, իսկ դրանցից առաջ և դրանց հանդես գալուց հետո՝ կանոնական բազմաթիվ որոշումներ և գրություններ, ինչպես

¹ Ֆ. Էնգելս, Դեմոստենի գյուղացիական պատերազմը, էջ 47։

² Ֆ. Էնգելս, Սոցիալիզմի զարգացումը ուսույթային գեղեղություն, էջ 78, Լյուդվիգ Ֆոյերբախ, էջ 114։

³ Ֆ. Էնգելս, Լյուդվիգ Ֆոյերբախ, էջ 114։

⁴ Փ. Բուդանդ, Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1889, էջ 36։

⁵ Տես Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 447, Հ. Մանսդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 76, Խ. Սամուելյան, Հին Հայ իրավունքի պատմություն, հա. 1, Երևան, 1939, էջ 44. С. Т. Еремян, Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма, „Вопросы истории“, 1951, № 7, стр. 54.

⁶ Այս շարքում չնչեցինք Դավիթ Ալավկա որդու աշխատությունը (որ 1953 թ. Վերջինիս մատգրում հրատարակեց պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանը՝ Վավիթ Ալավկա որդու կանոնները խորագրով, իսկ անգլերեն թարգմանությունը տես С. J. F. Dowsett, „The Penitential of David of Ganjak“. Louvain, 1961, Vol. 3 and 4), որովհետև այն ոչ դատաստանագրք է և ոչ էլ կանոնագրք, այլ հանդեսանում է կանոնագրքից դատաստանագրքին անցնելու միջանկյալ օղակ, թեև պատկանում է հայ իրավունքի պատմության միջնադարյան հուշարձանների թվին։

Թյուրքմաղարար դատաստանագրքի հեղինակ է համարվել նաև Հովհաննես Սարկավազը։ Մատենադարանի դիտաշխատակից ընկ. Աս. Մնացականյանի միջոցով մեզ վաղուց էին հայտնի մեր Մատենադարանի №№ 228 (էջ 152ա), 814 (էջ 217բ), 849 (էջ 171ա) ձեռագրերում գտնվող հետևյալ վկայությունները. ա) Վրպէս եւ մեծ վարդապետն Հայոց Սարկօագ ի դատաստանաց գիրսն յիշէ և ասէ. Վրադում ժամանակը դի ծնողքն հարկանեն զղօակքն՝ և ինքեանք մաղկատին, զնոսա ապտակեն՝ և ինքեանք մորմոքին, մանօանդ յորժամ տեսանեն յարտասուս հարեալ առաջի ծնողացն, յայնժամ գալարին աղիքն։

օրինակ՝ Շահապիվանի (V դ.), Դվինի (VI, VII դդ.), Պարտավի (VIII դ.), ավելի ուշ շրջանում՝ Սսի (1243 թ.), Ձագավանի (1268 թ.), Ծրուսադեմի (1651 թ.) ժողովների որոշումները, Գրիգոր Լուսավորիչի, Սահակ Պարթևի, Հովհան Մանդակունու, Դավիթ Ալավկա որդու և ավուց կանոնական գրությունները:

Ճմլին երկամուկնքն և արտեանունքն արտասուս թորացուցանեն: Այսպէս և մարդասէրն Աստուած» (ՆՁ 228, էջ 152ա): ՆՁ 228 ձեռագրի վկայութիւնը միակն է, ուր նշված է հեղինակի՝ Սարկավագի անունը, իսկ մնացած ձեռագրերում եղած վկայութիւնը համառոտ է և հիշատակութիւն չկա հեղինակի մասին. ահա այդ վկայութիւնը. բ) «է և բաղում անգամ դի ծնօղն հարկանէ զղաւակն և ինքն մորմոքի, յորժամ տեսանէ յարասուս հարեալ զաղայն գալարի[ն] աղիքն և արտասուս ծորացուցանեն: Այսպէս և մարդասէրն Աստուած...» (ՆՁ 814, էջ 217բ. տես նաև ՆՁՆՁ 849, էջ 171ա, 2144, էջ 251ա, 6933, էջ 11բ և այլն):

Այս վկայութիւնը գտնվում է Գրիգոր Տաթևացու Գարդգրբի (Ձմբան հատոր) շնորհի հինգերորդ կիրակէին քարոզ՝ վասն մահու և կատարած աշխարհի» քարոզում: Պրոֆ. Աշ. Արքահամյանի օգտագործած ՆՁ 6933 (էջ 11բ) ձեռագրի վկայութիւնը Գրիգոր Տաթևացու այդ քարոզի աղճատված և անհանդի տարբերակն է, ընդօրինակված 1812 թ.. Այս երկու վկայութիւններից, աղբյուրագիտական իմաստով, թե՞ որն է որին նախորդել՝ այստեղ մեզ չի հետաքրքրում: Մեզ հետաքրքրում է միայն այն, թե՞ Սարկավագը դատաստանադիրք կամ կանոնադիրք ունեցե՞լ է արդյոք:

Հենվելով վերորերյալ վկայութիւնների վրա, պրոֆ. Աշ. Արքահամյանը կարծում է թե՞ «Հովհաննեսի անունով հայտնի եկեղեցական պատմութիւնը կարող է նրա կանոնգիրքը լինել: Պարզվում է մի ցավալի իրաւոյ, որ Հովհաննեսի իրոք ունեցել է կանոնգիրք, բայց այն մեզ չի հասել» (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ., ահա Ա. Գ. Արքահամյան, Հովհաննես իմաստասերի մատենագրութիւնը, Երևան, 1956, էջ 40): Հանդիմանալի պրոֆ. Աշ. Արքահամյանը դարձյալ գրում է. «Ցավալի է, որ Հովհաննեսի դատաստանագիրքը... կորած է» (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ., նույն տեղում, էջ 40): Նախ՝ պրոֆ. Աշ. Արքահամյանի համար պարզ չէ, թե՞ Սարկավագն ինչ է ունեցել, կանոնադիրք, թե՞ դատաստանադիրք, որովհետեւ նա մի դեպքում գրում է կանոնգիրք մյուս դեպքում՝ դատաստանագիրք: Ժիշա է դրանք երկուսն էլ պատկանում են իրավագիտութիւնը, բայց տարբեր բաներ են: Երկրորդ՝ վերեւի ընդարձակ մեջբերումից նման եղբայրանդումն առնվազն ըշտապողականութիւն արդյունք է: Այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե՞ դատաստանագրքի (եթէ դատաստանաց գիրքն), այլ դատաստանի (այս բառը Գ. Նոյմանը գործածում է Gerichtsbarkeit իրավասութիւն (դատարարութիւն) իմաստով) մասին գրված մի ուսումնասիրութիւն, և կամ, որն ավելի հավանական է, նամակի, ճառի կամ քարոզի: Տակավին տասնամյակներ առաջ հայագիտութիւն և հայ իրավաբանական դրականութիւն մեջ եղել է նման կարծիք. օրինակ, Գ. Նոյմանը, թվելով Սարկավագի գործերը, նշում է նաև «մի դիրք կամ ուսումնասիրութիւն իրավասութիւն (դատարարութիւն) վերաբերյալ, որից այժմ ոչինչ չի մնացել, բացի վերնագրից» („ein Buch oder Traktat über die Gerichtsbarkeit, wovon jetzt nichts weiter übrig ist, als der blosse Titel“, G. F. Neumann, Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, Leipzig, 1836, s. 162). իսկ Գուրբը Սարկավագի ունեցածը համարում է «ճառ յաղագս իրաւաբանութեան» (տես Գուրբ, Իրաւունք Հայոց, Թարգմ. Գ. Դալեմբարյան, Վիեննա, 1890, էջ 3): Եվ իսկապես, վերեւի մեջբերումը ունի ոչ թե՞ դատաստանագրքի կամ կանոնագրքի հոգվածի, այլ ճառի կամ խրատական գրութիւն ոճ և բովանդակութիւն: Երրորդ՝ եթե նման վկայութիւններից հանգենք պրոֆ. Աշ. Արքահամյանի վերոհիշյալ եզրակացութիւն, ապա պետք է ասենք, որ Վանական վարդապետն էլ իր հերթին կազմել է մի կանոնագիրք, որովհետեւ Գրիգոր Տաթևացին Ծսայիի մարգարեութիւն մեկնութիւն մեջ գրում է. «...Շարականք և երգք վասն ժողովրդեան է, իսկ յորժամ ոչ մնան իբերաց՝ խաւնափնդոր է և ոչ լսէ ժողովուրդն և ոչ օգտի: Եւ այլ եւս, զի Վանական վարդապետն ասէ ի կանոնական գիրս, թէ՞ ճոք յեկեղեցի գերդսն մինն բարձր ասէ և միւսն խոնարհ և ցած, եւ մինն յետ եւ մինն յառաջ՝ ընդ սատանայի եւ ընդ հերձուածողացն անէծս ընկալցի» (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ., ՆՁ 1237, էջ 22բ, տես նաև ՆՁ 1128, էջ 16բ): Այստեղ խոսքը կանոնական—խրատական մի գրութիւն կամ նամակի և կամ ճառի մասին է և ոչ կանոնագրքի: Նույնը և վերաբերում է Սարկավագի կարծեցյալ կանոնագրքի

Հալ մատենագրության մեջ կանոն¹ բառով արտահայտված են այն որոշումները կամ գրութիւնները (շրջաբերականներ, նամակներ), որոնք շոշափել են տվյալ դեպքում ավատական հասարակության համակեցության ձևերը, հասարակության անդամների փոխհարաբերութիւնները, ապրելակերպը՝ երբեմն ընդհուպ խիստ անձնական վարկեցողության ձևերը, ժառանգության, քաղաքացիական, քրեական իրավունքի և իրավաբանական ալլեալ հարցեր:

Սկսած V դարից՝ հալ մատենագրության մեջ հանդես են գալիս ինչպես օտար՝ թարգմանական, այնպես էլ ազգային՝ ինքնուրույն կանոնական որոշումներ և ալլ փաստաթղթեր (տիեզերական, տեղական և հայկական եկեղեցական ժողովների որոշումներ կամ հույն և հալ եկեղեցական նշանավոր գործիչների գրութիւններ), որոնք երկար ժամանակ գոյութիւն են ունեցել առանձին-առանձին, ցաքուցրիվ:

Գ. Հալ իրավաբանական մտքի պատմության մեջ,— այդ կարելի է հաստատ պնդել,— դարագլուխ է կազմում VIII դարի սկզբին Հովհաննես Օձնեցու՝ ժամանակի կրթված, եկեղեցական և քաղաքական խոշոր գործիչներից մեկի՝ կանոնական ցաքուցրիվ նյութերից ընարությամբ հավաքած և կազմած ժողովածուն, որը հալտնի է կանոնագիրք կամ կանոնգիրք անունով: Կանոնագիրքը կազմելու մասին ահա թե ինչ է գրում Հովհաննես Օձնեցին իր հիշատակարանում, որը, ինչպես կարելի է ենթադրել, եղել է Կանոնագրքին կից. «Լուսաշաւիղ ճանապարհ առ Աստուած՝ հնազանդութիւն ընդհանուր հաւատա-

մասին մեջբերված հատվածում ասվածին: «Կանոնական գիրք», «կանոնական դիրք» անունով միջնադարում հասկացել են մի կողմից Կանոնագրքի մեջ մտած որեէ կանոնախումբ, մյուս կողմից ընդհանրապես կանոնական (խրատական) գրութիւն, նամակ, բայց ոչ կանոնագիրք մեր հասկացությամբ. օրինակ՝ Եպիփան Կիսրացու կանոնական մի գրութիւնը Ք 10137 կանոնագիրք ձեռագրի ըովանդակության ցանկում մտել է «կանոնական գիրք Եպիփանու ասացեալ գլուխ [Ե]» (էջ 1ա) խորագրով (նույն կանոնախումբը բուն ձեռագրում ունի «կանոնական գիր տեառն Եպիփանու ասացեալ» (էջ 127բ) վերաառութիւնը): Նույնն է գրում նաև Հակոբ Շամախեցին Կանոնագրքի համար կազմած առարկայական ցանկի ներածականում. «Եմին իրի միեւնոյն ցանդ ոչ լինէր պիտանացու ամենից կանոնականաց գրոց, այլ հարկ էր դի իւրաքանչիւր կանոնական գիրը զցանդ իմն ունիցէր ըստ շաւղի և ըստ որքանութեան իւրում» (Ձ՝ 3.81, էջ 103ա, 8444, էջ 399ա):

¹ Հունարենի $\kappa\alpha\nu\omicron\nu\upsilon$ բառին համապատասխան, հայերենում գտնում ենք երկու բառ՝ կանոն և քանոն: Կանոնը ունի մի քանի նշանակութիւն՝ ժամանակագրական աղյուսակ, կարգ, եղանակ, օրենք, սահմանադրութիւն, կարգապահութիւն (կարգ ու կանոն՝ կյանքի վարկեցողութիւն, ապրելակերպ. տես Աստվածաշնչում, Գաղ., 2. 16, Փիլ., Գ. 16), եկեղեցական ժողովների որոշումներ, Սաղմոսի ութ բաժանումներից յուրաքանչյուրը, սահմանված շարականների կարգն այս կամ այն տոնի համար (տես Շնոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հա. Ա, Վենետիկ, 1836, էջ 1051, Ստ. Մալխասյանց, «Հայերէն բացատրական բառարան», հա. Բ, Երևան, 1944, էջ 385). իսկ քանոնը՝ տափակ և ուղիղ տախտակ փայտից կամ այլ նյութից, օրինակ ուղղութիւն (տես Շնոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, հա. Բ, Վենետիկ, 1837, էջ 980, Ստ. Մալխասյանց, նույն տեղում, հա. Գ, Երևան, 1945, էջ 547):

Միջնադարում այս երկու բառերը նույն իմաստով էլ գործածել են, օրինակ, Ք 2152 ձեռագրում (Ժողովածու, 1402—1406 թթ. ընդօրինակութիւն) մի հարց ու պատասխանի մեջ կարգում ենք.

«Հ[արցումն]. Ձի՞նչ է աւրէնք:

Գ[ատասխանի]. Սահման:

Հ[արցումն]. Ձի՞նչ է սահման:

Գ[ատասխանի]. Կանոնք:

Հ[արցումն]. Ձի՞նչ է կանոնք:

Գ[ատասխանի]. Որպէս արուեստաւորի լար և քանոն» (էջ 214ա):

ցելոց Դրիստոսի, Կազմեցին սուրբ հարքն զկանոնական բանից դիտաւորութիւն... Եւ վասն զի ոմանք առ ոմանս եւ ոչ ամենեքին առ ամենեւեմ սոքա սերմանեալք, կամեցայ զբովանդակ զառ ի նոցանէն կանոնական սահմանեալ բան ի միում տեղւոջ գեղեցկագործ մատենիւ ի հայրապետանոցի աստ «արմատացուցանել»¹ (ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.):

Դժբախտաբար Հովհաննէս Օձնեցու Կանոնագիրքը մեզ չի հասել անփոփոխ՝ իր սկզբնական վիճակով, և այժմ դժվար է վերականգնել նրա նախնական տեսքը, որովհետեւ Հովհաննէս Օձնեցուց հետո, զանազան ժամանակներում և տարբեր անձնավորութիւններ ի կողմից, մեծ մասամբ անհալտ, Կանոնագիրք են մուծել նրա մեջ սկզբում տեղ չգտած հնագույն՝ IV—VII դարերի կանոնախմբեր, կամ էլ նոր կանոնախմբեր, որոնք հանգես են եկել Կանոնագրքի կազմվելուց հետո։ Եվ այսպես, դարերի ընթացքում նորանոր կանոնական բնագրեր ընդունելով իր մեջ, երբեմն էլ կառուցվածքի փոփոխութիւն կրելով, Կանոնագիրքը մի քանի խմբագրութեամբ մեզ է հասել 200-ից ավելի ձեռագիր ընդօրինակութիւններով։ Այսպիսով՝ Կանոնագրքի մեզ հասած ամբողջական և լրիվ ձեռագրերը բաղկացած են երկու շերտերից՝ որոնցից առաջինը Հովհաննէս Օձնեցու կազմած ժողովածուն է, երկրորդը՝ նրանից հետո կատարված ավելացումները։

Կանոնագիրքը իրավաբանական փաստաթղթերի առաջին մեծ ժողովածուն է, հայկական «Corpus juris canonici»-ն։

Սակայն հայագիտական գրականութեան մեջ սխալ է բնորոշվել ու գնահատվել Հովհաննէս Օձնեցու կազմած ժողովածուն՝ Կանոնագիրքը՝ Վերջինս համարվել է կողիֆիկացիա։ Պրոֆ. Խ. Սամուելյանը այդպես էլ գրում է՝ «Կանոնագիրքը... առաջին կողիֆիկացիան է Հայաստանում»², կամ «Այդ կողիֆիկացիան կատարվեց... Օհան Իմաստասեր Օձնեցու... ձեռքով»։ Մինչդեռ եթե հետևելու լինենք Հովհաննէս Օձնեցու կազմած Կանոնագրքի վրա թափված աշխատանքի բնույթին, ապա անվարան կարող ենք ասել, որ նրա Կանոնագիրքը ոչ թե կողիֆիկացիա է, այլ ինկորպորացիա։

Դ. Խեկ կանոնական որոշումները, գրութիւնները (սրանցից համադրված կանոնագիրքը) և դասաստանագիրքը պատկանում են պատմա-իրավագիտական հուշարձանների թվին, սակայն դրանք իրենց բնույթով տարբերվում են միմյանցից մի հայտնի չափով։

Կանոնագրքի հոգվածները զգալի չափով վերաբերում են դավանանքի և պաշտամունքի ծիսական խնդիրներին, ամուսնութեան, ընտանիքի և այլ հարցերի վերաբերմամբ հասարակութեան անդամների, մասնավորապես եկեղեցական պաշտոնյաների, վարքագծին։ Այստեղ բնութագրվում են գործված մեղքը և կատարված հանցանքը կամ զանցանքը, արգելվում՝ զանազան գործողութիւններ, Բացի Շահապիվանի ժողովի կանոնախմբից՝ մյուս կանոնախմբերը, որպես կանոն, արարքների համար մարմնական և նյութական պատիժներ չեն նախատեսում։ Եվ պատահական չէ, որ Ասողիկը Շահապիվանի ժողովի մասին խոսելիս ասում է, թե «ըստ տուգանք կանոնան կարգեցին»³։

¹ Տես ներքևում, էջ 535—536։

² Պրոֆ. Խ. Սամուելյան, չին հայ իրավունքի պատմութիւն, հտ. 1, էջ 49։

³ Նույն տեղում, էջ 48։

⁴ Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողիկան Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 78։

Կանոնագրքում պատիժը գերազանցապես կապվում է ապաշխարության կրոնական գաղափարի հետ: Խրատի, բարոյական դատապարտման և կամ ապաշխարության միջոցով կանխել մարդկանց համակեցության կանոնների հնարավոր խախտումները: Դրան հակառակ, դատաստանագրքում ապաշխարության մոմենտը նվազ նշանակություն ունի: Այստեղ հանգես է գալիս քրեական պատասխանատվության և պատժի հարցը՝ այս բառերի արդի հասկացությամբ:

Կանոնագրքի տարբեր կանոնադրերը հալ միջնադարյան ներքին կյանքի բազմապիսի կամ բոլոր կողմերի, օրինակ, տնտեսության, արտադրության կազմակերպման, հասարակական կառուցվածքի, տարբեր դասակարգերի իրավական գոյավիճակի, քաղաքացիական, քրեական իրավունքի, դատավարության և այլ հարցերի մասին ամբողջական և լրիվ տեղեկություններ չեն տալիս: Դա կարելի է բացատրել նրանով, որ հալ եկեղեցական ժողովների և եկեղեցական գործիչների կանոնախմբերը կազմվել են լուրահատուկ իրադրության մեջ և որոշակի նպատակներով, նախած թե տվյալ ժամանակամիջոցում հասարակությանը ինչ հարցեր էին մտահոգում: Այդ կանոնախմբերում արտահայտված են ոչ թե հալ հասարակության ներքին կյանքի բոլոր կողմերը, այլ միայն այն, թե ինչն է հուզել տվյալ պատմաշրջանում հալ հասարակության իշխող սոցիալական ուժերին:

Մեղ հետաքրքրող հարցերի մասին տեղեկություններ մենք քաղում ենք ոչ թե հասարակության տարբեր շերտերի համար սահմանված իրավական ամբողջական նորմերից, այլ նրանից, թե այդ շերտերը ինչ չպետք է կատարեն, մի բան, որն ավելի է նեղացնում այն ժամանակվա հալ հասարակության ներքին կյանքի ամբողջական մեր պատկերացման հնարավորությունները: Այդ պատճառով էլ Կանոնագիրքը (այդ թվում նաև այն կանոնախմբերը, որոնք չեն մտել Կանոնագրքում) միջնադարյան հալ հասարակության ներսում ռազալա-ների ձեռքին հանդիսացել է տվյալ ժամանակաշրջանում իրենց հուզող հարցերի լուծման ղեկավար լծակ, և ոչ թե հասարակության ներքին կյանքի բոլոր կողմերն արտահայտող մի ամբողջական օրենսդրական հուշարձան: Կանոնագիրքն ամբողջական առումով չի արտացոլում քաղաքացիական, քրեական կամ դատավարական իրավունքը: Ուստի հասկանալի է, թե ինչո՞ւ հալ միջնադարյան իրականության մի շտրք կողմեր, ինչպես նշեցինք վերևում, մնացել են հետին պլանում:

Ձնայած դրան, համենայն դեպս, հալ ավատատիրական հասարակության ներքին կյանքին վերաբերող բազմաթիվ հարցերի մասին շատ կարևոր և ուշագրավ տեղեկություններ մենք քաղում ենք Կանոնագրքի տված անուղղակի երբեմն էլ ուղղակի վկայություններից, մասամբ ապաշխարության, իսկ առանձին դեպքերում պատժի ձևերից և չափերից, սրանց նկատմամբ ունեցած դասակարգային անձուկ մոտեցումից և այլ կարգի վկայություններից:

Ե. Թե պատմական ինչպիսի պայմաններում և ինչ նպատակով Հովհաննես Օձնեցին կազմեց Կանոնագիրքը, արժանի է հատուկ ուշադրության, որովհետև Կանոնագրքի հանգես գալը VIII դարի 10-ական թվականներին պատահական երևույթ չէր, այլ ժամանակի հասարակական ու քաղաքական խաչածեղումների և բախումների արդյունք՝ պատմական անհրաժեշտություն: Այս

հանգամանքով է պայմանավորված Կանոնագրքի այն ժամանակվա քաղաքական նշանակությունը և պատմական արժեքը:

Բանն այն է, որ VII դարում Հայաստանի տերիտորիայում արաբների և բյուզանդացիների միջև պարբերաբար կրկնվող պատերազմներն ավերում էին երկիրը և քաղքայում տնտեսությունը: Հալ ժողովուրդը դեռ շունչ չառած, ականատես եղավ մի ալլ արհավիրքի՝ արաբները VIII դարի սկզբներին, ոչնչացնելով հալ ազնվականության զգալի մասը, ձգտեցին թուլացնել հալ նախարարների զինված ուժը: Եվ երբ արդեն այդ բանը ժամանակավորապես նրանց հաջողված էր, խալիֆաթը Հովհաննես Օձնեցու միջնորդությամբ նոր միայն ազատեց աքսորված նախարարների մի մասին, որը վերադարձավ հայրենիք և օտար իշխողների «ողորմածություն» շնորհիվ ստացավ իր կորցրած վաղեմի հողերը և արտոնությունները: Մինչդեռ աշխատավոր ժողովրդի վրա ընկած էին պատերազմական ավերածությունների հետևանքները և հարկալին ծանր լուծը:

Հայաստանում ժամանակի քաղաքական վիճակը միայն դրանով չէր դիմադրվում: Մինչև VIII դարի սկիզբը Հայաստանում աղմկոտ վեճեր գնացին բյուզանդական պաշտոնական դավանանքի՝ քաղկեդոնականության շուրջը, որը, ի դեպ ասենք, որոշ հաջողություն ունեցավ Հայաստանում: Բյուզանդական կայսրությունն ալլ ժողովուրդների դավանանքի նկատմամբ չունեւ խալիֆաթի հանդուրժողականությունը: Արաբական խալիֆաթի գերիշխանության տակ գտնվող ժողովուրդներն աղատ էին դավանանքի հպատակությունից: Դրա փոխարեն նրանք պարտավորվում էին վճարել մի նոր հարկ՝ գլխահարկ: Ըստ երևույթի, խալիֆաթն այդ քաղաքականությանը հետևում էր, որպեսզի իր մշտական արշավանքների համար ունենար դրամական տեղական աղբյուր: Երկրորդ, նվաճված և նվաճվող ժողովուրդների՝ հայերի և արաբների դավանանքները գաղափարական տարբեր ելակետներ ու աղբյուրներ ունեին: Խալիֆաթը, կարծես, զգաստ էր նախում տեղ խնդրին և չէր փորձում բռնություն պարտադրել իր դավանանքը ոչ-իսլամ ժողովուրդներին: Մինչդեռ բյուզանդական կայսրությունը, ելնելով հալ և բյուզանդական պաշտոնական դավանանքների ընդհանրության իրողությունից, և հենվելով դրա վրա, ձգտում էր Հայաստանում թուլացնել արաբական գերիշխանությունը, հայերին քաղաքանապես միացնել իրեն, ապա միաձուլել և Հայաստանն ամբողջապես գրավել ու դարձնել կայսրության մի նահանգ:

Բյուզանդական կայսրության նվաճողական տեղ քաղաքականությունը սկզբում իր հետ բերում էր վաղ-միջնադարյան Հայաստանի հասարակական ուժերի պառակտում և ապա՝ կլանում, որը թեթևափ անելով հայերին օտար իշխողների՝ թե՛ արաբների, և թե՛ բյուզանդացիների դեմ մղվող պալքարում, վերջ ի վերջո կհանգեցներ հալ ժողովրդի դուրսի վերացմանը:

Ահա թե ինչու քաղկեդոնականության վեճերի քողի տակ ընթացող դավանաբանական պալքարի էությունը հանգում էր բյուզանդիայի քաղաքական ազդեցության ուժեղացմանը Հայաստանում: Այդ է պատճառը, որ հայերի քաղաքական և նյութական զրկանքներ կրելու պայմաններում, Հովհաննես Օձնեցին ջանում էր նրանց անհողդողդ պահել հալ եկեղեցու հավատի մեջ և առժամանակ համակերպվել արաբական խալիֆաթի քաղաքականությանը:

Ավատական Հայաստանի հասարակական ուժերի պառակտման մասին արժեքավոր տեղեկություններ քաղում ենք 719 թվականին Դվինի ժողովում

Հովհաննէս Օձնեցու արտասանած ճառից, ուր ասված է. «Քանզի տեսանեմ ի յովովագոյն և ի ծանր իրս անկարգութիւն բազմացեալ, ոչ միայն ի ծո-ղովրդականս, այլ առաւել յուխտի մանկունս և յառաջնորդս եկեղեցեաց: Որք մին լեզու՝ ի ձեռն միոյ քարոզի ի մի ելաք ճշմարտութեան ճանապարհ, և արդ բազմահետք և բազմաշաւիղք եղաք, յանչափաբար և զանազան և այլաձևսն առնելոյ՝ թէ զվարս եւ եթէ զփառաբանութիւնսն որ առ Աստուած: Մինչ գրեթէ զնոյն կրել զվնասս ըստ հնոյ պատմութեանն՝ պատերազմել մեզ այր ընդ եղբօր, և այր ընդ ընկերի, քաղաք ընդ քաղաքի և օրէնք ընդ օրէնս: Երկրական զբօսանօքն և վաճառացն տուրեւտութեամբք խօսակիցք և հաշուակիցք իրերաց լինելով, և առ խազաղութեանն Աստուած ժողովեալք՝ զիաղազութիւնն խնդրել խուճապիմք և խռովիմք: Եւ իրեւ ալլազգիք և ալլալեզուք՝ տանիմք և բերեմք զմիմեանս, լինելով սա նմա խուժ, և ալլք ալլոց դուժ»¹ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.):

Այստեղ Հովհաննէս Օձնեցուն հարկավ պշտացնում էին ոչ միայն հալքաղկեղոնականների պառակտողական վարկելակերպը, տլլե հալ եկեղեցու ներսում հանդես եկած աղանդները: Մինչև Հովհաննէս Օձնեցին հալ եկեղեցում ևս հանդես են եկել մեկից ավելի աղանդներ, որոնք չէին ընդունում ալլ եկեղեցու պաշտոնական դոգմաները: Այս աղանդները ոչ թե արիոսականների, նեստորականների և ուրիշ հերձվածողների նման հանդես էին գալիս Դրիստոսի բնութի վերաբերյալ վեճերով, ալլ փաստորեն ժխտում էին պաշտոնական եկեղեցու ամբողջ գոյութեան անհրաժեշտութիւնը: Յ. Էնգելի արտահայտութեամբ՝ եթե վաղ շրջանի քրիստոնեութեանը հարող ստորին խավերի՝ ստրուկների, ռազմագերիների, մանր գյուղացիների և աշխատավորական միւս շերտերի համար ճշմարիտ կորցրած ամբողջ դրախտն ընկած էր հետեւում², ապա վաղ և զարգացած ավատատիրութեան ժամանակ աշխատավոր ժողովուրդը, ի դեմս աղանդների, պալքարում էր ալլ դրախտը տեղափոխելու երկրի վրա, առօրյա ապրելակերպում ի հաշիվ ավատական նյութական տիրապետութեան: Եվ որովհետեւ ինքը եկեղեցին ևս ավատական մի կազմակերպութիւն էր, որին պատկանում էր գլուխաքանչլուր երկրի ամբողջ հողալին տարածութիւնների մոտավորապես մեկ երրորդը³, ալլ պատճառով էլ «Ֆեոդալիզմի դեմ մղվող ամեն մի պալքար ալլ ժամանակ պետք է կրոնական զրեւտավորում ընդունել, ամենից առաջ եկեղեցու դեմ ուղղվելը»⁴: Այստեղից, արդեն, հասկանալի են դառնում հալ եկեղեցու ամենադաժան միջոցառումներն ընդդէմ մծղնականների, պալլիկլանների, իսկ ավելի ուշ՝ թոնդրակլանների:

Այս պայմաններում Հովհաննէս Օձնեցու նպատակը և միջոցառումները գնում էին հալ ժողովրդի տարբեր շերտերի քաղաքական միութեան վերականգնման ուղղութեամբ, պահպանելու և ամրացնելու հալ ժողովրդի ներքին կլանքի ինքնավարութիւնը՝ պալքարելով նախ բլուզանդական ոտնձգութիւն-

¹ Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցւոյ մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1833, էջ 4—5:

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. XVI, ч. II, էջ 422.

³ Նույն տեղում, հտ. XVI, մ. I, էջ 288. հմտ. նաև Յ. Էնգելս, Մոցիալիզմի զարգացումը ուտոպիայից դեպի գիտութիւն, էջ 18:

⁴ Յ. Էնգելս, Մոցիալիզմի զարգացումը ուտոպիայից դեպի գիտութիւն, էջ 18. հմտ. նաև Գերմանական գյուղացիական պատերազմը, էջ 48:

ների, աղանդավորական շարժումների դեմ և ապա, ուժեր կուտակելով, նախապատրաստել արաբների դեմ բարձրանալիք պայքարի նոր ակիքը:

Հենց այդ պայքարի շրջապատուրում է, որ Հովհաննես Օձնեցին մշակում է իր կանոնախումբը և կազմում Կանոնագիրքը, որպեսզի կարողանա միևնույն դավանանքի ներքո հավաքագրել հայերին, պահպանել նրանց և հայ եկեղեցու ինքնուրույնությունը և անկախությունը: Վերջինս, անշուշտ, պետք է խարսխված լիներ ազգային ավանդությունների, սովորությունների վրա: Ըստ երևույթին այդ նույն նպատակով և գրեթե միևնույն ժամանակ հանդես եկան «Դիրք թղթոց», որի կազմման աշխատանքները դարձյալ վերագրվում է Հովհաննես Օձնեցուն, և ճոխացված «Կնիք հաւատոյ» ժողովածուները:

Ազգային ավանդական կարգ ու կանոնով, սովորություններով իրականացնել հասարակական քաղաքական որոշակի նպատակներ, այս է Կանոնագրքի այն ժամանակվա քաղաքական և գործնական նշանակությունը, որը մի ցույց էր ընդդեմ քաղկեդոնականության մասնավորապես, և բյուզանդական կայսրության նվաճողական քաղաքականության՝ ընդհանրապես: Այս միտքը կարմիր թելի նման անցնում է Օձնեցու կանոնախմբի Ը հոդվածում. «Արժան է ղհացն անխմոր և գգինին անապակ հանել ի սուրբ սեղանն ըստ աւանդելոյ մեզ արքոյն Գրիգորի և չիոնաբնի յայլ ազգաց քրիստոնէից յաւանդութիւնս. զի սուրբ Լուսաւորիչն յաւրինականէն բերեալ զայս առաքելաբար հրաման ետ կատարել իւրոց վիճակելոցն, որպէս եւ զաղն աւրհնութեան յազապացն զենմունս խառնել եւ ըստ կարգի Ղեւտացւոցն ազգաւ սեպհականել զեկեղեցւոյ շնորհ. եւ մեզ ի մմին պարա ք յարամնալ եւ չթողուլ ի բաց, եւ չառնել նորաձեւս ինչ»¹: (Ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.):

Զ. Ի տարբերություն պատմագիտական սկզբնաղբյուրների, Կանոնագիրքը, թեև բովանդակում է եկեղեցական ժողովների որոշումներ և եկեղեցական ականավոր գործիչների կանոնական գրություններ. որոնք զգալի չափով, «վերաբերվում են կամ եկեղեցական դասին և կամ դավանանքի ու պաշտամունքի ժխական խնդիրներին»², այնուհանդերձ խիստ ուշագրավ տեղեկություններ են տալիս մեզ լուսաբանելու Շնախարարական Հայաստանի կամ սոցիալական իրավական հարաբերությունները և կամ ուրիշ կարևոր պրոբլեմներ³:

Ճիշտ է, Կանոնագրքում զգալի չափով տեղ են գտել հայ եկեղեցու դավանանքի և պաշտամունքի ժխական հարցերը, սակայն դրանք այն ժամանակ՝ միջնադարում ունեին իրենց բովանդակությունը և քաղաքական նշանակությունը, այն է՝ դավանանքի և պաշտամունքի ժխական հարցերի մշակմամբ պահպանել հայ եկեղեցու ինքնուրույն՝ ազգային դեմքը, հեռու՝ ուրիշ եկեղեցիների, թեև քրիստոնյա, բայց օտար ազդեցություններից և գաղափարական միությունից, դրանով իսկ դիմակայել հայ ժողովրդի նկատմամբ համաձուլաբար քաղաքականություն վարող օտար ուժերի դեմ՝ հայ պետականության չգոյության պայմաններում:

¹ Տես ներքևում, էջ 519:

² Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 13, հմմտ. նույնի Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ. Բ, մասն Ա, էջ 428:

³ Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 13, Քննական տեսություն... հտ. Բ, մասն Ա, էջ 428:

է. Հայկական ծագում ունեցող կանոնական որոշումների մի մասը, որը տեղ է գտել Կանոնագրքում, եկեղեցական ժողովների սահմանումներ են: Մեր իրականության մեջ այդ ժողովներին հոգեւորականության հետ միասին, ինչպես վկայում են պատմական սկզբնաղբյուրները, մասնակցել են նաև հասարակության աշխարհիկ շերտերի ներկայացուցիչները՝ իշխանները: Վաղատաճներն այդ ժողովներին տալիս էին օրենսդրական բարձրագույն իշխանության բնութ՝ սահմանելով անհրաժեշտ որոշումներ իրենց դասակարգի տնտեսական և քաղաքական շահերից ելնելով. մինչդեռ հայագիտության մեջ հայ եկեղեցական ժողովներին իշխանների վաղուց ի վեր մասնակցությունը¹ բացատրվել է հայ եկեղեցու դեմոկրատիկ բնութով: Նման ժողովների հրավիրման նախաձեռնությունը պատկանում էր հայ եկեղեցուն, որովհետև եկեղեցին դեռ հնից, ինչպես նշեցինք վերևում, իր ձեռքում էր պահում օրենսդրական և դատավարական իրավունքը մի կողմից, և կենտրոնական պետական իշխանության բացակայության պայմաններում ինքն էր հանդես գալիս որպես կենտրոնական ու համագգալին մի կազմակերպություն՝ մյուս կողմից: Մասնավորապես վերջին հանգամանքի առկայության դեպքում եկեղեցական ժողովներում քննվում էին նաև հասարակության առաջ ծառացած այնպիսի հարցեր, որոնք վերաբերում էին ժողովրդի ներքին կյանքին, հասարակության տարբեր շերտերի սոցիալական և իրավական գոյավիճակին, առօրյա համակեցությանը: Դրանով պետք է բացատրել նախ ավատական ազդեցիկ տների ներկայացուցիչների մասնակցությունն այդ ժողովներին և երկրորդ, թե ինչու Կանոնագիրքն իր ընդգրկումներով և կիրառության շառավիղներով դուրս եկավ դավանանքի ու հոգեւորական դասի նեղ շրջանակից և մտավ հայ ժողովրդի ներքին կյանքի ամենախուլ անկյունները, շոշափեց նրա բոլոր դասակարգերի և շերտերի սոցիալական դրության շատ ու շատ կողմեր՝ արտահայտելով իշխող դասակարգի՝ Վաղատաճների շահախնդրությունն ու տեսանկյունը:

Ը. Միջնադարում հայ ժողովրդի ստեղծած իրավագիտական հուշարձաններից միայն Կանոնագիրքն է, որ հանդես է գալիս, որոշ իմաստով, որպես դարերի ընթացքում ընդհանուր ճանաչում գտած իրավաբանական ակտերի պաշտոնական ժողովածու: Ոչ Մխիթար Գոշի, ոչ Մմբատ Գունդատապլի դատաստանագրքերը իրավաբանական պաշտոնական ակտեր չեն: Դրանք իրենց ժամանակի մեծ մտածողների ստեղծագործություններ են, հարկավ ոչ մտացածին, ուր հեղինակների ընկալմամբ արաահայտված են ժամանակի սոցիալական և իրավական հարաբերությունների նորմաները: Հակառակ դրան՝ Կանոնագիրքը ձևավորվեց հայոց հոգեւոր պետի՝ կաթողիկոսի կողմից, կաթողիկոսարանում պաշտոնական միջավայրում և պաշտոնական անձի նախաձեռնությամբ: Ինքը Հովհաննես Օձնեցին իր հիշատակարանում գրում է. «Կամեցալ զբովանդակ

¹ Այստեղ մենք նկատի ունենք եկեղեցական այն ժողովները, որոնք երկրի ներքին կյանքի վերաբերյալ ընդունել են կանոնական որոշումներ: Իսկ այն ժողովները, որոնք հրավիրվել են երկրի քաղաքական կյանքի ճգնաժամային բողոքներին, ինչպես վկայում են պատմական սկզբնաղբյուրները, բացի Վաղատաճներից մասնակցել են նույնիսկ Վաղատաճների ներկայացուցիչները, ասենք, 449 թ. Արտաշատի ժողովը և այլն, այդ քայլին դիմել են այն դեպքերում, երբ սպառնացող վտանգը համարվել է համընդհանուր երևույթ՝ թե Վաղատաճների և թե Վաղատաճների համար: Ողջ ժողովրդին ոտքի հանելու համար շատ հաճախ էլ այդ պայքարին տրվել է կրոնական երանգավորում:

զառ ի նոցանէն կանոնակոսն սահմանեալ բան ի միում տեղւոջ գեղեցկագործ մասինիւ ի հալրապետանոցի աստ արմատացուցանել¹։

Հեղինակն ալս քալին չդիմեց, հարկավ, հետաքրքրութիւնից դրդված և կամ ինքնաբավ նպատակով, ալլ՝ գործնական նկատառումներով։ Որպես կաթողիկոս՝ նա ի մի բերելով ամբողջականացրեց իրենից առաջ սահմանված կանոնները, իր կողմից պաշտոնական ձև և վավերացում տվեց մինչև այդ էլ արդեն, ընդհանուր ճանաչում գտած կանոնական սահմանումներին։

Թ, Թե ինչ չափով են օգտագործվել միջնադարյան հալ հասարակական կյանքում կանոնագրքում եղած ալն կանոնախմբերը, որոնք ժամանակին հունարենից թարգմանվել են հայերենի և հետագայում մտել կանոնագրքի մեջ (փոխառման հարցը), կարող է ուսումնասիրութիւն հատուկ հարց դառնուլ, որից հետո միայն հնարավոր կլինի այդ մասին որոշակի և հաստատուն բան ասել։ Այստեղ այդ խնդրով չենք զբաղվի։ Հայկական միջավայրում առաջ եկած մի քանի կանոնախմբերում արտահայտված որոշ հարցերի մասին կցանկանալինք առանձին դիտողութիւններ անել։ Կանոնագրքում ամենից ուշադրավ և հետաքրքիր կանոնախումբն է Շահապիվանի ժողովի որոշումները։ Կտրելի է ասել՝ ալս կանոնախումբը միակն է, որ հանցագործութիւն համար սահմանում է պատիժներ և դրանով իսկ արդեն դուրս է գալիս կանոնական բնույթից և ստանում դատաստանագրքի նշանակութիւն։ Շահապիվանի ժողովն ընդունեց 20 հոգվածներ, որոնցից մեկը՝ Ժ, խրատական բնույթ ունի և պատիժ չի նախատեսում։ Հոգվածներից 6-ը ամբողջութեամբ՝ Ա, Բ, ԺԴ, ԺԶ, ԺԷ և ԺԸ, ինչպես և Թ, ԺԴ, ԺԹ, Ի հոգվածները մասամբ, վերաբերում են հոգևորականներին, որոնց գործած կանոնական խախտումների և հանցանքների համար նախատեսված են կանոնական և քրեական պատիժներ՝ համապատասխան պատժաչափերով։ Անցած 9 հոգվածները՝ Դ, Դ, Լ, Զ, Է, Ը, Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ինչպես և Թ, ԺԴ, ԺԹ, Ի հոգվածները մասամբ, ճաշատոմարի՝ իշխանների և շինականների մասին են՝ զանազան պատժաչափերի նախատեսումով։ Ալս վերջին խմբի Ը և ԺԱ հոգվածները, ինչպես նաև ԺԲ, ԺԴ, ԺԹ հոգվածների համապատասխան մասերը ճաշատոմարի և շինականների պատիժը նույնն են նախատեսում, թե՛ ըստ ձևի, թե՛ ըստ էութիւն։ Ե հոգվածում և Ե-ի մի մասում ճաշատոմարի և շինականների պատիժը թե՛ նույնն է, բայց պատժաչափը տարբեր է։ Դ, Դ, Զ, Ժ հոգվածները և Լ, Թ, ԺԲ հոգվածների մի մասը ճաշատոմարի և շինականների տարբեր ձևի և չափի պատիժներ են նախատեսում²։

Ալս հոգվածների առնչութեամբ անհրաժեշտ է նշել, որ ճաշատոմարի և շինականների համար նախատեսվում է երկու տեսակի պատիժ. ճաշատոմարի համար մի դեպքում ապաշխարութիւն և տուգանք, շինականների համար նույնը, ավելացրած նաև մարմնական պատիժ՝ ծեծ (հոգ. Դ, Դ, Թ և ալլն), մի ալլ դեպքում՝ երկուսի համար էլ գողենոց գնալ և տուգանք (հոգ. Դ, Լ և ալլն), երրորդ դեպքում՝ ճաշատոմարին խրատ և տուգանք, իսկ շինականների ծեծ և խրատ (հոգ. Զ.), ընդ որում շինականների տուգանքը բոլոր դեպքերում որպես կանոն կազմում է ճաշատոմարի տուգանքի կեսը կամ

¹ Տես ներքևում, էջ 536։

² Զ և Ժ հոգվածներում ճաշատոմարին նախատեսում է պատիժ, իսկ շինականների տուգանքը թե՛ նույնն է, բայց ընդ որում հասկացվում է, որ վերջիններիս համար ևս նախատեսված է պատիժ։

կեսից մի քիչ պակաս: Բերում ենք այդ 5 հոդվածներից մեկ հետաքրքրող հատվածները.

1. Հոդ. Գ. «Եթե ազատ է եւ զան չե մարթ ճարկանել, ի տուգանն եւ յապաշխարութիւնն յաւելցեն Մ դրամ կարաւտելոց, Բ տարիս յապաշխարութիւն...: Ապա եթէ շինական է, գան լուով արրցէ, ձ դրամ տողան տացէ լեկեղեցի եւ յաղքատս բաշխեսեն եւ տարի մի ի պղծութենէն հեռացեալ՝ մտցէ լեկեղեցի... եթէ ալը եւ եթէ կին կանոն ալը կացցէ»:

2. Հոդ. Դ. Եթե ամուսինը թողնում է կնոջը, ունեցվածքը հավասար բաժանում են, իսկ ամուսինը «է ամ ապաշխարեսցէ եւ լեկեղեցի տուգան տացէ, թէ աղատ է՝ Յ դրամ, թէ շինական՝ գտնալի լիցի եւ ձ դրամ լեկեղեցի տուգանեսցի...»: Եթե պարզվի որ ամուսնալուծութիւնը եղել է մի ալլ կնոջ պատճառով՝ «կալցին գկինն եւ յաւրկանոց տարի մի աղասցէ գողեսցն»: Եթե ազատ է (կինը—Վ. Հ.) եւ յաւրկանոց չեքթայ՝ ձ դրամ տացէ ի գողիսն»:

3. Հոդ. Ե. Ամլության դեպքում կնոջից բաժանվելիս, կնոջը անարգելու համար «թէ ազատ է՝ ՌՄ դրամ, եւ եթէ շինական՝ Ոձ. մի տարվա ընթացքում, եթէ ամուսինը ամուսնանում է մի ալլ կնոջ հետ, վերջինս որպէս ամուսնալուծության պատճառ ճաարի մի աղասցէ գողեսցն եւ յաղախութեան կացցէ եւ լեկեղեցին ձ դրամ տուգան կալցին... Ապա եթե ազատ է եւ ի գողեսցն չեքթայ՝ ձ դրամ տուգան տացէ գողեսցն»:

4. Հոդ. Ժ. «Ապա եթե ազատ է եւ ի գողեսցն չեքթայ՝ Շ դրամ տացէ գողեսցն եւ Բ ամ յիւրում եկեղեցւոցն յապաշխարութեան կացցէ»:

5. Հոդ. ԺԲ. Աղգապղծութիւնը եթե կնոջ կամքով է՝ «ղպատուհասն եւ զտուգանս եւ զնղովս զնոյն կրեսցէ... ապաշխարեսցէ Լ ամ ընդ ունկնդիրս, Գ ամս ընդ ձեռամբ, Օ դրամ աղքատաց, Ծ՝ լեկեղեցի».

ալնուհետեւ «կալցին գկինն եւ յաւրկանոց տացեն, Ժ տարի աղասցէ գողեսցն. ապա եթե ազատ է եւ ի գողիսն չեքթայ՝ Յ դրամ տացէ նոցա»:

Մեջբերման առաջին հատվածում արդեն շեշտվում է, որ «ազատ»-ին չի կարելի ծեծի ենթարկել, այդ պատճառով էլ մի կողմից նրան հասանելիք տուգանքը և ապաշխարութիւնը «յաւելցեն», մյուս կողմից՝ մնացած հոդվածներում «ազատ»-ների համար չեն նախատեսվում մարմնական պատիժներ. դրա փոխարեն նա տուգանքը վճարելով հանդերձ պետք է գնա նաև գողեսցն: Հոդվածներում կրկնվող «ապա եթէ աղատ է եւ ի գողեսցն չեքթայ» արտահայտութիւնը մեր կարծիքով ակնարկում է «ազատ»-ի սոցիալական այն արտոնութիւնը, թե նա իրավունք ունի գողենոց գնալը իր ընտրութեամբ փոխարինելու տուգանք վճարելով, ինչքան «ահմանված է օրենքով: Օրինակ, 3-րդ հատվածում (հոդ. Ե, նույնը և 'Դ հոդվածում) նախատեսված է «տարի մի աղասցէ գողեսցն եւ յաղախութեան կացցէ եւ լեկեղեցին ձ դրամ տուգան կալցին...»: Այս որոշումը վերաբերում է և՛ «ազատ», և՛ «շինական» կնոջը հավասարապէս: Շարունակության մեջ բացատրում է՝ «Ապա եթէ ազատ է եւ ի գողեսցն չեքթայ՝ ձ դրամ տուգան տացէ գողեսցն». այսինքն, եկեղեցուն 100 դրամ տուգանք տալուց քացի, «ազատ»-ը իր գողենոց գնալը, նախընտրելու դեպքում, փոխարինում է 100 դրամ գողենոցին տուգանք վճարելու

պարտավորութիւնք: Ուրեմն միեւնուն հանցանքի համար «շինական»-ը մեկ տարի մնում է գողենոցում և 100 դրամ տուգանք վճարում եկեղեցուն, իսկ «ազատ»-ը միայն 100-ական դրամ տուգանք է վճարում եկեղեցուն և գողենոցին (100 + 100 = 200): Այսպիսով, «ազատ»-ի և «շինական»-ի սոցիալ-իրավական վիճակի տարբերութիւնը կայանում է նրանում, որ «շինական»-ը կրելու է նախատեսված երկու պատիժը՝ գողենոց դնալ և տուգանք, իսկ «ազատ»-ին թեև նախատեսված է դարձյալ երկու պատիժ՝ գողենոց դնալ և տուգանք, բայց նա որպէս արտոնյալ դասակարգի ներկայացուցիչ, առաջին պատիժը՝ գողենոց դնալը, նախօրոք սահմանված չափի տուգանքով փոխարինելու իրավունք ունի, եթե ինքը ցանկանում է, մի բան, որը «շինական»-ին արգելված է: Այլ խոսքով «ազատ»-ի համար նախատեսված առաջին պատիժը ընտրովի (ալտերնատիվ) է, այսինքն՝ կախված է «ազատ»-ի կամքից: «Ազատ»-ի իրավական այս վիճակը արահայտված ենք գտնում տալիս IV դարի հեղինակ Եփրեմ Խորի Ասորու կանոնական մի գրութիւն մեջ, որը հայերեն թարգմանվել է V դարում, իսկ հետագայում՝ Հովհաննես Օձնեցուց հետո, մուծվել Կանոնագրքում: Բերում ենք այդ կանոնախմբի Բ հոգևածն ամբողջութեամբ. «Որք ճաշակեցին ի մոռացութենէ ի մսոյ ի չորեքշաբաթու կամ յուրբաթու՝ որոշեսցին լեկեղեցւոյ՝ Դ շաբաթ պահելով սրբութեամբ եւ տրաւք տնանկաց եւ պատարագաւք, Ժ կրկին գան արքցէ և ապա հաղորդեսցի. իսկ եթէ ամբարտաւանութեամբ կամ արհամարհելով դառաքելական հրամանն՝ Կ՝ ամ ապաշխարեսցեն, Խ կրկին գան արքցեն եւ Լ դրամ տուգանս տացեն լեկեղեցին. եւ լաւուրն յորում պղծեցաւ՝ զնա սրբութեամբ պահեսցէ մինչեւ ցմահ իւր եւ ապա հաղորդեսցի աւրինաց: Ապա եթէ ազատ ոք է եւ ոչ առնու յաճն զապաշխարութիւնն եւ զկարգն՝ Ծ՝ դրամ առգանս աացէ յեկեղեցին եւ Լ դրամ՝ յաղքատս եւ ապա հաղորդեսցի աւրինաց: (Ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Այստեղ կարևոր է նշել երկու հանգամանք. նախ՝ կանոնական այս որոշումը կամ այն ժամանակ հայերի միջավայրում եղած նման մի այլ որոշում հավանաբար օրինակ է հանդիսացել Շահապիվանի ժողովի որոշումների իրավաբանական ձևակերպումների համար, իսկ այդ անցումը ասորեների թեև հայերենի միջոցով է եղել, միեւնուն է և էական նշանակութիւն չունի: Չմոռանաք նշել, որ մինչև V դարը եւ դրանից հետո էլ որոշ ժամանակ հայերի շփումը ասորական մշակութի հետ սերտ էր: Երկրորդ՝ ընդգծված վերջին հատվածից շատ պարզ երևում է, որ «ազատ»-ի ցանկութեամբ միայն պատիժը դառնում է ընտրովի: Շահապիվանի ժողովի որոշումներում մի քանի անգամ հանդիպող «Ապա եթէ ազատ է եւ ի գողենոց չերթալ» արտահայտութիւնը, մեր կարծիքով, Եփրեմ Ասորու վերևում նշված վերջին հատվածի կամ նման մի այլ որոշման համառոտ շարադրումն է և դրա տակ ևս պետք է հասկանալ «ազատ»-ներին պատժի ձևերի ընտրութիւնը թուլատրելու մի միջոց:

Ժ. Համենայն դեպս Շահապիվանի ժողովի որոշումներում պարզ երևում է դասակարգային մոտեցումը «ազատ»-ների և «շինական»-ների նկատմամբ: «Շինական»-ը դասվելով «անազատ»-ների շարքը, տակավին չէր կորցրել անձնական ազատութեան իրավունքները, ինչպէս ճիշտ նկատել է ակադ. Հ. Մանանդյանը. «անազատ» արտահայտութիւնը լոկ նշան էր հարկատվութեան, որից ազատված էին ազնվականութիւնը, եկեղեցին: Եվ «ազատ»-ների դասին «շինականներին» չպատկանելը՝ դեռևս ապացուց չէ նրանց ճորտական վիճա-

կի՞նք՝ Վերականգնողականները զանազան տեսակներ են անվանվել, իրրե զանազաններից տարբեր ու զանազաններին հակադիր դաս՝: Վերականգնողականներն ունեցել են ոչ միայն սեփականություն՝ հող, անշարժ և շարժական գույք, այլև այդ գույքը տնօրինելու իրավունք: Լկվելին, Վերականգնողականները թեև եղել է ոչ զանազան, հարկատու և ավատական հասարակության նվիրապետության ստորին աստիճանի ամենարտգմաքանակ դասակարգը. այնուամենայնիվ նա իր անձնական իրավունքի տերն էր և օրենքի առաջ ներկայանում էր որպես ինքնուրույն քաղաքացի՝ իր անունից: Երկրագործական ժողովի առանձին հողվածներում միևնույն հանցանքի համար և՛ զանազաններն և՛ Վերականգնողականներն ախտաբանվում է միևնույն պատիժը. տես Ե, Է, Ը, ԺԲ, ԺԳ հողվածները. օրինակ՝ Վերականգնողական եւ Եթե Վերականգնողականն ալը կտցցէ՞ (հող. Է), Վերականգնողական կամ ի Վերականգնողական առաքելական կանոնին ընդդիմանան եւ կոծ դենն՝ նշանակալ լինին... (հող. ԺԱ), Եթե տղաւ է, թէ Վերականգնողական, տւրէնք եւ կանոնք ալը կացցեն (հող. ԺԳ): Մի քանի այլ հողվածներում թեև ալը պէս պարզ չի նշվում, իսկ բնագրից նույնն է երևում (հող. Ը, ԺԲ և այլն): Պատժաչափը լինում է ըստ հանցանքի: Տուգանքի չափի տարբերությունը բխում է սոցիալական ալը երկու դասակարգերի տնտեսական վիճակից, թեև բարոյական ինչ որ նորմաներից: Այս բոլորը խոսում են այն մասին, որ Վերականգնողականները իրավագույն անձ չի եղել¹, ինչպես ավելի ուշ շրջանում ճորտերը, թեև ունեցել է տնտեսական կախում զանազաններից և ենթակա է եղել սրանց տնտեսական ճնշմանը: Եվ երբ այս տեսանկյունով նայում ենք Ե 45 թ. Դվինի ժողովի Խ հողվածի ալը. Զ. Մանանդյանի բացատրությունը, որի համաձայն իբր թե երկուստեք եղել է բաժանման առարկա, ուստի և հավանական է ենթադրել, որ նույն ալը գույքը կարելի է եղել նաև գնել, վաճառել, ընծայել, կտակել և այլն², ապա նկատում ենք, որ դա հավաստի չէ: Ալը մասին Ս. Հակոբյանի բացատրությունը ավելի ճիշտ է, այսինքն՝ երկուստեք բաժանում ասելով մենք պետք է հասկանանք ոչ թե աղանդների պատկանող գյուղացի-Վերականգնողական կամ իրավապես ճորտ գյուղացիները, այլ նրանց հարկատուները³:

ԺԱ. Հետաքրքիր է մի այլ երևույթ: Երկուստեք ժողովի որոշումներում բոլոր տեսակի տուգանքները գնում են ոչ թե անհատներին՝ իշխաններին, այլ հիմնարկներին՝ եկեղեցուն կամ գողենոցներին, որպես նրանց եկամտի մասնակի աղբյուր, իսկ առանձին դեպքերում էլ տուգանքի որոշ մասը նախատեսվում է բաշխել աղքատներին, թեև այլ հարց է, թե վերջինս ինչ չափով է իրականացվել: Այս երևույթը նույնպես խոսում է այն մասին, որ Վերականգնողականները անձնապես կախված չեն եղել իշխաններից, այլապես տուգանքը կվճարեին նրանց և ոչ թե հիմնարկներին: Սակայն, տուգանքների դրամական ձևը միշտ չի նշանակել. թե վճարումները եղել են դրամով. շատ

¹ Զ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1931, էջ 129, 161. Կանոնակ. Ե. Ե. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հտ. 1, Երևան, 1957, էջ 281:

² Զ. Մանանդյան, նույն ակում. էջ 189:

³ Հմմտ. Զ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, էջ 182:

⁴ Նույն տեղում, էջ 162:

⁵ Ս. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն, հտ. 1, էջ 281:

հնարավոր է, որ դու եղել է դրամական արտահայտության ձևով¹։ Մենք նշեցինք, որ Կանոնագրքում երևում է «ազատ»-ների և «անազատ»-ների իրավական գոյավիճակի տարբերությունը, սակայն, անհրաժեշտ է նշել նաև այն, որ եկեղեցին օրինականացնում էր գոյություն ունեցող գույքային անհավասարությունը։ Տակավին Սահակ Պարթևի կանոնախմբի ԾԻ հոդվածում նշվում է, թե եկեղեցուն ինչ կարելի է նվիրել. «Իշխանք զգեաւզս եւ զդաստակերտս եւ զգանձս ոռկուլ եւ արծաթոյ, ալլք լանդաստանաց եւ ի պաճարաց եւ ի հանդերձից պատուականաց...»։ Այլ հոդվածներում՝ Խ, ԽԱ, ԽԳ՝ Սահակ Պարթևը հանձնարարում է, թե մյուս նվերներն ինչպես պիտի բաժանել։ Այս (և ոչ միայն այս) ձևով եկեղեցին կուտակել էր հողային և այլ կարգի հսկայական սեփականություն և դրա հետ մեկտեղ եկեղեցին ազատ էր հարկատվությունից։ Այդ մասին Դվինի 645 թ. ժողովի և հոդվածում կարդում ենք. «Վասն շնորհի և ժառանգաւորութեան սահմանեցաք թէ ի սկզբանէ, որպէս ի հրամանէ սրբոյն Գրիգորի լեալ, նոյնպէս եղիցի. որոյ շատ է ժառանգութիւնն՝ զշատն կերիցէ, որոյ սակաւ՝ զսակաւն կալցի, եւ մի ըստ ծխոց բաժանեցեն զշնորհն, զի ժառանգութիւն սրբոյ Եկեղեցւոյ իբրեւ զազատութիւն է, զոր Երանելւոյն սրբոյն Գրիգորի եւ թագաւորին Տրդատայ զատացեալ են։ Արդ՝ զիրաքանչիւր հարանց զժառանգութիւն կալցին եւ սրբոյ Եկեղեցւոյ պաշտամանն հպատակ կացցեն»։ Այս հոդվածի անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր նրանով, որ եկեղեցու իրավունքների դեմ տեական պայքար էին մղում ոչ միայն աշխատավորները, երբեմն զանազան աղանդների անվան տակ, այլև տվյալ պահին նաև իշխանները, որոնք հոգևորականներին շահան ի ժառանգութիւն եւ ի ստրկութիւն արկանել... զի երանելւոյն Գրիգորի եւ սրբոյն Տրդատայ զսուրբ Եկեղեցւոյ մանկունս ընդ ազատաց տոհմին են կարգեալ, եւ ազատ էին սրբոյ Եկեղեցւոյ հող եւ ջուր, նաեւ ի Պարսից իսկ տէրութեանն յայտ արարեալ եւ չէ խառնեալ ի շինական իշխանութեամբ» (Դվին, հոդ. Թ)։

ԺԴ. Սահակ Պարթևի կանոնախմբումը ուշագրավ է և հետաքրքիր V դարի առաջին կեսում երկրի ընդհանուր վիճակը հասկանալու համար։ Դպրոցների կազմակերպման նրա ջանքերը մեկ նպատակ ունեին՝ կադրեր պատրաստել եկեղեցու համար (հոդ. Ժ)։ Սակայն, իսկապես ուշագրավ է ամուսնությունն ազատ ընտրության կամ ազատ սիրո զաղափարը տակավին այն ժամանակ՝ V դարում, Հայաստանը թեև գտնվում էր Արևելքի ժողովուրդների միջավայրում, սակայն, հալերի մոտ կիներն այն ժամանակ, հակառակ Արևելքի սովորությունն դարձած արհամարհանքին, համեմատաբար բարձր արժանապատվություն ուներ, քան հետագայում և ուշ միջնադարում։ Հենց այն հանգամանքը, որ անհապիվանի ժողովի որոշումներում կիներն օրենքի առաջ հավասար էր տղամարդուն, ցույց է տալիս կնոջ ուղի արժանապատվությունը. «Եթէ այր եւ եթէ կին՝ կանոն այդ կացցէ» (հոդ. Գ), «առն եւ կնոջ պատուհաս, տուգան եւ ապաշխարութիւն՝ կանոն եւ սահման այր կացցէ» (հոդ. Ե), «եթէ այր եւ եթէ կին երթեալ իցեն ի հարցուկս՝ կանոն այդ լիցի» (հոդ. Թ)։ Իսկ այլն, իսկ Սահակ Պարթևը իր Ի՛ն հոդվածում արգելում է ամուսնությունը, եթե ամուսնացողները միմյանց չեն տեսել և հավանել. «Պատուէր արարէք նոցա... մի

¹ Հմմտ. Թ. Աղալբեկյանի հոդվածը «Հայ շինականի ու ղեղձկուհու աշխատավարձը չինդերորդ դարում» (Տեղեկագիր Հ.Ս.Ս.Հ. Գիտություն և Արվեստի ինստիտուտի, Յ՝ 3, Երևան, 1928, էջ 51—81)։

կատարելոցն՝ առանց զիրեարս տեսանելու միմեանց հաճութեամբ. եւ դուք քահանայք... կատարելոցն որոց զմիմեանս ոչ իցէ տեսեալ ի հաճութեան ինքեան, պսակ մի իշխէք դնել առանց քննութեան եւ ցնոսին ինքեանս հարցանելոյ՝ Ավելին՝ եթե ծնողներն ինչ-ինչ պատճառներով ալս հարցում խարում են քահանաներին եւ անտեսում իրենց զավակների ցանկութունը եւ վերջիններս ակամա են համաձայնութիւն տվել ամուսնութեան, աղպիսիների ծնողները ենթակա են կանոնական պատժի։ Իհարկե՝ ալս հարց է, թե տեղադրարը կլանքում ինչ չափով է իրականացվել, սակայն նման գաղափարն ինքնին ուշագրավ է։ Հայկերի մոտ կնոջ ալս վիճակը թերեւ կարելի է բացատրել նրանց տեական եւ անընդմիջական շփումով հույների եւ անտիկ մշակութի հետ. որ կինը չէր գտնվում ստորացման ալս աստիճանում, ինչ տեսում ենք հայերին շրջապատող Արեւելքի մի շարք ժողովուրդների մոտ։

Համառոտակի նշեցինք հայ հին կլանքում տեղի ունեցած եւ կանոնադրում տրտահայտված մի քանի հարցերը միայն։ Մտովին հետեւելով Կանոնագրքում եղած կանոնական պատիժներին, պարզվում է, որ դրանք հիմնականում վերաբերում են հինգ հարցերի.

1. Անձնական իրավունքին, 2. Ընչական (սեփականություն) իրավունքին, 3. Որսնավորապես եկեղեցական պաշտոններին, 4. Ծխական հարցերին, 5. Հայն ըմբռնմամբ հավատուրացութեանը։ Վերջին կետի կապակցութեամբ նշելի է, որ, հալ ժողովրդի պետականության բացառությունն ալսմանն եւրում, պետական դավաճանության մասին Կանոնագրքում չէր կարող խոսք լինել։ Իրան հակառակ, մեծ տեղ է բռնում հավատուրացութեան հարցը, կապված ինչպես հալ եկեղեցու գաղափարական իտրթ ուսմունքների՝ աղանդների դեմ տարվող պալքարի, ալնպես էլ օտար նվաճողների հոգեոր ճնշման հետ։ ԺԳ. Սակայն, Կանոնագիրքը մեզ հետաքրքրում է ոչ միայն վերեում մասնակիորեն նշված եւ ընդհանրապես չնշված իրավական ալս հարցերի տեսակետից, ալս լեզվական առումով։ Կանոնագրքում կան բոտեր, որոնք հին են, բալց երբեմն գործածված են մեզ համար նոր իմաստով, օրինակ, Անկուրիայի ժողովի Ա հոգվածում կարդում ենք. «ալս ի թարգմանութեանն նստել»¹, Ընդգծված բառը հանդիպում ենք նաեւ Հավողիկեի ժողովի ԺԹ հոգվածում. «Արժան է ուրոյն լետ թարգմանութեանն առնելոլ եպիսկոպոսացն նախ...»², Հունարենում համապատասխանաբար կարդում ենք. «προσφύγειν ὁ ἐξ αὐτοῦ ἢ ὁμολογῶν» եւ «προὶ τοῦ δεῖν ἰδίᾳ πρῶτον μετὰ ταῦ ὁμολογῶν τῶν ἐπισκόπων...»³։ «Թարղմանութեան» բառը սովորական իմաստով ալս հոգվածների միտքը չի բացահայտում։ Հին, մասնավորապես բլուզանդական շրջանում հունարեն ἡ ὁμολογία բառն ալս իմաստների հետ ունի նաեւ զրուլցի, քարողի՝ բեմասացութեան նշանակութեան⁴, մինչդեռ հայերենում՝ «Թարգմանութեան» բառը երկար ժամտնակ ալս իմաստով չի հասկացվել։ Իերված հատվածներում «Թարգմանութեան» բառը նշանակում է զրուլց, քարոզ, երբ սուրբ գրքի

¹ Տես ներքեում, էջ 151.

² Տես ներքեում, էջ 233.

³ Տես Древнегреческо-русский словарь, составил И. X. Дворецкий, т. II, М. 1958. էջ 1170; E. A. Sophocles, Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods from B. C. 146 to A. D. 1100, 6т. II, New York, էջ 804, Δ.Δ.μ.η.ε.ρ.ά.ου, Μετὰ λαξινόν τῆς ἐλ.λ.η.ν.ε.α.η.ς γλ.ῶ.σ.σ.η.ς. т. 6 'Αθῆναι, 1951, էջ 5118—5119: Հեթեկեն ὁμολογῶν բառը Անկուրիայի ժողովի Ա

հնգամատյանից վերցնում էին մեկ տուն, իսկ մնացածներին՝ մարգարեններից, ավետարանիչներից, առաքյալներից և այլն, մինչև երեք տուն, բացառությամբ այն և դրա շուրջը զրուցում։ Ուրեմն, հնում, «թարգմանություն» ասելով հասկացել են նաև զրույց, քարոզ։ Եվ այս տերմինի ճշտումը հնարավորություն է տալիս ուշագրավ և անսպասելի եզրահանգումներին¹։

Ժ.Ռ. «Rheinischer Beobachter թերթի կոմունիզմը» հոդվածում Մարքսը, խոսելով քրիստոնեության սկզբունքների մասին, գրում է. «Քրիստոնեության սոցիալական սկզբունքներն արդարացնում էին անտիկ ստրկությունը»։ Քրիստոնեության պատմական զարգացումը ցույց տվեց, որ նրա սոցիալական սկզբունքները նույնքան հաջողությամբ արդարացնում էին միջնադարյան ճորտությունը և առհասարակ դասակարգային հասարակությունը։ Եվ քանի որ Կանոնագրքի գաղափարական սկզբունքները խարսխվում են քրիստոնեության, մասնավորապես հայ եկեղեցու դավանական դրույթների վրա, ապա ուրեմն և Կանոնագրքը կոչված էր արդարացնելու ավատական հասարակության սոցիալական անհավասարությունը, իշխող դասակարգի՝ «ազատ»-ների տիրական, և շահագործվող դասակարգի՝ «անազատ»-ների ենթարկյալ տնտեսական ու իրավական գոյավիճակը, պահպանելու և ամրացնելու հայ եկեղեցու դավանաբանական և ծիսական դրույթները։ Այդ դրույթների պահպանման և ամրապնդման համար Կանոնագրքը պալքար էր մզում ավատական հասարակության և հայ եկեղեցու սկզբունքներին խորթ երեւույթների դեմ, որոնք հանդես էին գալիս այն ժամանակվա հայ հասարակության մեջ և պայմանավորված էին այդ հասարակության զարգացման ներքին օրինաչափությամբ։

Կանոնագրքը պարունակում է հայ ժողովրդի (և ոչ միայն հայ ժողովրդի) կենցաղում, հավատալիքներում որպես մնացորդներ տակավին պահված նախաքրիստոնեական՝ հեթանոսական շրջանի ապրելակերպի, պատկերացումների, ընտանեկան հարաբերությունների վերաբերյալ բազմաթիվ նյութեր։ Հայ եկեղեցին ժողովրդի ընդերքում պահված հեթանոսական շրջանի մնացուկները դիտում էր որպես պարարտ հող զանազան աղանդների գաղափարական սնուցման համար։ Այդ մնացորդների դեմ էլ ուղղված էին Կանոնագրքում տեղ գտած համապատասխան սահմանումները։ Ավատական հասարակության գաղափարախոսներին անհրաժեշտ էր համապատասխան սահմանումներ տալ հասարակության անդամների վարվելակերպի, ընտանեկան հարաբերությունների և այլ հարցերի մասին։ Տարբեր մարդերում հեթանոսական շրջանի ապրելակերպի նստվածք տված մնացորդները հայ եկեղեցին

հոգվածի գերմաներեն բնագրում թարգմանել է predigen (քարոզել)։ տես Conciliengeschichte, Erster Band, Freiburg im Breisgau, 1855, S. 191, հմտ. նաև էջ 738։ Մարգիկեի ժողովի ԺԱ հոդվածում հենց բեմասացությունն իմաստով էլ գործածվում է. «Եւ յաճախապէս ի բեմէ խաւսեացի» (էջ 284)։ հմտ. հուն.-ը γὰρ συνηχέσασθον ὁμιλῆς Մեղ թվում է, որ հայ եկեղեցում ընդունված Թարգմանչաց տոնը, որը նշվում է ամեն տարի հուլիսի առաջին շաբաթվա հինգշաբթի և հոկտեմբերի երկրորդ շաբաթվա շաբաթ օրը, պետք է հասկանալ ոչ թէ թաղմանիչների պատվին նվիրված տոն, այլ քարոզիչների, այսինքն հայ եկեղեցու պաշտամունքը՝ բեմասացությունը հայեր են դարձնողներին։

¹ Տես էմ. Ա. Պիլադյանի «Մոզեսի խորհրդացու պատմության մի կարևոր հատվածի թարգմանության մասին» հոդվածը (Պատմա-բանասիրական հանգես, 1963, № 2, էջ 266—268)։

К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинение, т. IV, Москва, 1955, стр. 204.

համարում էր անբարոյական և մշակում էր բարոյական նոր սկզբունքներ, ելնելով իր դավանական հայտքներից:

Կանոնագրքի մի այլ ծավրը ուղղված էր Հայառտանում հանդես եկած աղանդների՝ մծղնեականների և պավլիկյանների դեմ: Այս հարցի մասին Կանոնագրքում պահված են Շահապիվանի ժողովի ժԹ, ի և Հովհաննես Օձնեցու կանոնախմբի ԼԻ հոդվածները: Վերջիններս գաղափար են տալիս հասարակական տարբեր շերտերի աղանդավոր ներկայացուցիչների համար նախատեսվող դաժան խոշտանգումների և պատժի ձևերի մասին: Հալ եկեղեցին, օրինակ, մծղնեություն հարող ընտանիքի չափահաս անդամների համար խիստ պատիժներ սահմանելուց հետո, հասարակությունից նրանց մեկուսացնելու նպատակով արգելափակում էր դոգմնոցներում, իսկ անչափահաս երեխաներին խլում ծնողներից և նրանց հոգևոր դաստիարակություն գործը հանձնում եկեղեցու հայրերին, որպեսզի «սնուսցեն եւ ուսուցեն զնոսա ի հաւատս ճշմարիտս իւ լերկիւղ Տեառն»¹:

ԺՆ. Ֆ. Էնդելսը նշում է, որ «վանքերը աննորմալ հասարակական մարմիններ էին, որոնք հիմնված էին ամուրիության վրա»² և գտնվում էին բացառիկ վիճակում: Այդ վիճակի՝ եկամուտների, ապահարկության մասին ուշագրավ նյութեր գտնում ենք Սահակ Պարթևի և Դավիթի ժողովի կանոնախմբերում: Այս, ինչպես նաև Ներսես Բ Բագրևանդացի կաթողիկոսի և Ներշապուհ եպիսկոպոսի կանոնախմբերում հետաքրքիր և շեշտված հաղորդումներ կան հոգևորականության ապահարկության, «աղատ»-ների երկու շերտերի՝ ազնվականների և եկեղեցականների միջդասային պայքարի մասին, մի պայքար, որի նպատակն էր տնտեսապես թուլացնել եկեղեցին, սահմանափակել հոգևորականության եկամուտի աղբյուրները և նրան դարձնել հարկատու:

Կանոնագիրքը անգնահատելի հնարավորություններ է ընձեռնում իմանալու Հայաստանի վաղ միջնադարում գոյություն ունեցող տնային ստրկության և սրա աղբյուրների, եկեղեցական պաշտոնների ժառանգության և այդ պաշտոնների դիմաց տրված հողի պայմանական օգտագործման իրավունքի (խոստակի)³, հոգևորականության շվալտ կյանքի և կենցաղի մասին: Վերևում նշված բազմաթիվ հարցերը կարող են պատմաբանների և տնտեսագիտության պատմության մեջ զբաղվողների հետաքրքրության առարկան դառնալ Կանոնագրքի միջոցով: Կանոնագրքի մատակարարած նյութերի շնորհիվ պատմաբանները և իրավունքի պատմության զբաղվողները պետք է ուսումնասիրեն հալ միջնադարյան սոցիալական կամ իրավական առանձին հասկացությունների՝ խոստակ(դար), բեգար և կոռ, իրական բովանդակությունը, ինչպես նաև իրավունքի պատմության կարևոր պրոբլեմները՝ ընտանեկան հարաբերու-

¹ Տես ներքևում, էջ 462:

² Ֆ. Էնդելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծաղույժը, Երևան, 1932, էջ 187:

³ Ակադ. Ն. Մանանդյանը «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» աշխատության մեջ քննելով այս երևույթը (էջ 104—114) օգտագործել է Վաչագան Ազվանից արքայի կանոնախմբի և Սա. Օրբելյանի տվյալները: Այստեղ կնշենք մի նոր վկայություն ևս, որի ժամանակը զգալիորեն հայտնի չէ: Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 4779 ձեռագրի վերջին պահպանակում (XIV—XV դդ.) գտնվում է հետևյալ հատվածը. «Այլ և ամենայն աւրհնութեան աղբիւրն աւրհնեսցէ զձեղ յա [մենայն] աշխարհիս՝ տամբ և տեղոք, դարմաւք և զաւակօք, դաշտաւք և խոտաւիօր և ամենայն զոյսւք. ամէն» (վերջին պահպանակ, էջ 2ա):

թվանների, ժառանգութիւն, քրեական և քաղաքացիական իրավունքի հարցերը և այլն:

ԺԶ. Կանոնադիրքը հանդիսանալով իրավաբանական փաստաթղթերի առաջին խոշոր և փաստալից ժողովածուն, դարերի ընթացքում անսպառ աղբյուր է հանդիսացել հետագա հալ իրավունքի այնպիսի խոշոր երկերի համար, ինչպիսին են Մխիթար Գոշի, Սմբատ Գունդատապլի աշխատութիւնները: Ինքնասիրութիւնը մեծ անելիքներ ունի այս բնագավառում: Նրա խնդիրն է ցույց տալ ինչպես Կանոնադրքի ձևավորման սկզբունքները և աղբյուրները, այնպես էլ վերոհիշյալ հեղինակների Կանոնադրքից օգտվելու սահմաններն ու չափերը և ապա իրավաբանական ձևակերպումները կլանքի առաջ քաշած այն հարցերի լուծման, որոնց մասին հասկանալի պատճառով Կանոնադրքում ոչինչ չենք գտնում և որոնց հանդիպում ենք Մխիթար Գոշի, Սմբատ Գունդատապլի դատաստանադրքերում:

Կանոնադիրքը զգալի չափով նյութ է տալիս լեզվաբաններին ոչ միայն հալոց լեզվի բառալին պաշարի՝ մասնավորապես հունարենից կատարված թարգմանութիւնների ժամանակ ստեղծված նոր բառերի, այլև լեզվի շարահյուսութիւն վերաբերյալ: Կանոնադիրքը նյութեր է պարունակում նաեւ բժշկութիւն՝ մասնավորապես առողջաբանութիւն, և առանձին դեպքերում բարդ վիրահատութիւնների մասին, կապված դատական բժշկութիւն հարցերի հետ: Վերջապես Կանոնադիրքը հետաքրքրութիւն առարկա կարող է դառնալ հալ փիլիսոփայական մտքի պատմութիւնը զբաղվողների համար, կապված հալ միջնադարյան փիլիսոփայութիւն և մտածողութիւն խնդիրների հետ:

Սակայն, Կանոնադրքի ուսումնասիրութիւն գիտական նշանակութիւնը սրանով չի սպառվում: Բանը նրանումն է, որ առանձին կանոնախմբերի հալերեն թարգմանութիւն համար հիմք դարձած հունարեն բնագրերն ավելի հին են, քան նույն կանոնախմբերի մեզ հասած հունարեն բնագրերը (օրինակ՝ Նիկիայի, Կ. Պոլսի, Եփեսոսի ժողովների և Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբերը և այլն): Այդ պատճառով հունարենից հալերեն թարգմանված առանձին կանոնախմբերի բնագրերը ուսումնասիրելուց հետո թերեւս սրբագրութիւններ մտցվեն մեզ հասած հունարեն համապատասխան կանոնախմբերի բնագրերում:

Այսպիսով, հասարակական գիտութիւնների տարբեր բնագավառներ Կանոնադրքի ուսումնասիրութիւնը պետք է մոտենան իրենց հետաքրքրող կոնկրետ հարցերի տեսանկյունից: Հայագիտութիւնը անցնելով այդ հարցերի, որպես ճանաչողութիւն առանձին արահետների, քննութիւն ու լուսաբանութիւն ոլորտով, դուրս կգա գիտական իմացութիւն ավելի լայն և ուղիղ ճանապարհ:

ԺԷ. Վերևի շարադրանքից արդեն իսկ պարզ է դառնում Կանոնադրքի պատմագիտական նշանակութիւնը, առանց որի բազմաթիւ հարցերի լուսաբանումը կլինեիր խիստ թերի ու միակողմանի: Կանոնադրքի պատմագիտական մեծարժեք նշանակութիւն պատճառով է, որ հետաքրքրութիւն առարկա էր դարձել այն՝ շուրջ երկու հարյուր տարի, սկսած Մ. Չամչլանից: Սակայն նախասովետական հայագիտութիւնը Կանոնադրքին անդրադառնում էր ավելի նեղ հարցերի՝ դավանաբանական, ծիսական, երբեմն էլ բանասիրական և իրավաբանական որոշ խնդիրների լուսաբանման համար: Ավելին՝ առանձին դեպքերում ձեռնարկելով Կանոնադրքի հրատարակութիւնը՝ որոշ հրատարա-

կողմեր փորձում էին այն օգտագործել ոչ միայն Վերինտոնեա Հայաստանի ընկերական կեանքի... նրա քաղաքական բարքի և վարքի...¹ լուսաբանութեան համար, այլ նաև գործնական նկատառումներով՝ թե «ալսօր էլ մեր ազգային ընկերական կեանքի համար ի՞նչ օգուտ կարող ենք քաղել մեր սուրբ Հայրերի հաստատած օրէնքներից»²:

Այսպիսով, Կանոնագիրքը չէր դիտվում որպես ավատական հառարակութեան հարաբերութիւնները և իրավական նորմաններն արտացոլող մի կարեւոր սկզբնաղբւր՝ Հետեապես, Կանոնագիրքը քննութեան չէր ենթարկվում ըստ էութեան պատմա-բանասիրական լայն խնդիրների՝ հալկական վաղ ավատատիրութեան տնտեսական, քաղաքական և իրաքանական հարաբերութիւնների ամբողջական հարցերի ուսումնասիրութեան ոլորտում: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո միայն, անցած տարիներում, մեզ մոտ եղան ուսումնասիրութեան լուրջ փորձեր՝ Կանոնագիրքը դիտելու որպես հալ ժողովրդի ավատական հասարակութեան վաղ շրջանի ներքին կյանքին վերաբերող խիստ ուշագրավ և կարևոր սկզբնաղբւր:

Ձեռնամուխ լինելով Կանոնագրքի ամբողջական և գիտական հրատարակութեան աշխատանքներին, հետապնդել ենք մեկ նպատակ՝ այս հրատարակութեամբ վեր հանել Կանոնագրքի ճանաչողական նշանակութիւնը, Կանոնագիրքը դարձնել գիտական հասարակախոթութեան սեփականութիւն, դրանով իսկ ընդլայնել մեր գիտելիքները հալ ժողովրդի միջնադարյան ներքին կյանքի պատմութեան մի շարք կարևոր պրոբլեմների ուսումնասիրութեան վերաբերյալ:

ԺԸ. Կանոնագիրքը ձեռագիր այն վիճակով, ինչպես մեզ է հասել, հրապարակված չէ, սակայն տարբեր ժամանակներում ու վալրերում և տարբեր տոթիթներով Կանոնագրքից որևէ շարք կամ առանձին կանոնախմբեր բավականաչափ հրապարակվել են: Այստեղ ժամանակագրական կարգով նշում ենք համեմատաբար ընդարձակ հրատարակութիւնները:

ա. Angelo Mai, *Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita*, tomus X, Romae, MDCCCXXXVIII: Այս հրատարակութեան մեջ մտել են հալկական կանոնախմբերը՝ Վաթիկանի մատենադարանի հալերեն մի ձեռագիր կանոնագրքից՝ Արս. Անճարականի լատիններեն թարգմանութեամբ³:

բ. Մ. Աղաբեկյանը նպատակ էր ունեցել մեկ ձեռագրի հիման վրա հրա-

¹ Ծիլն Աւարայրի, 1867, № 3, էջ 126:

² Նույն տեղում, էջ 127:

³ Տես ահագ. Հ. Մանանդյան, *Դիտագութիւններ Հին Հայաստանի շինականների դրութեան մասին, մարդպանութեան շրջանում, Երևան, 1925*. Նույնի, *Նյութեր Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմութեան*, I, Երևան, 1927, II, Երևան, 1928. Նույնի, *Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում*, Նույնի, *Քննական տեսութիւն հալ ժողովրդի պատմութեան*, հտ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957. Թ. Ավգալբեկյան, *Հալ շինականի ու գեղղիւհու աշխատավարձը հինգերորդ դարում*. Ս. Ե. Հակոբյան, *Հալ դիտագրութեան պատմութիւն*, հա. Ա:

⁴ Գրիգոր Լուսավորիչի (էջ 269—270), Ներսեսի և Նեղապուհի (էջ 272—276), Սահակ Պարթևի (էջ 276—289), Շահապիվանի (էջ 290—296), Հովհան Մանդակունու (էջ 296—299, 314), Արրահամ Մամիկոնեից (էջ 299—300), Սահակ Ձորփորեցու (էջ 300—302), Հովհաննես Օսեցու (էջ 302—307), Սիոնի (էջ 307—310), Դվիւնի (էջ 310—312), Կարինի (էջ 312—314), Վաչագանի (էջ 314—316) կանոնախմբերը:

տարտկել ամբողջ Կանոնագիրքը, սակայն նա «Ծիլն Աւարայրի»-ի 1867 թ. մի քանի համարներում¹ հրատարակեց միայն չորս կանոնախումբ՝ Առաքելական (Ա), Կղեմեսի, Հարանց հետեողաց և Նիկիայի ժողովի (ներառյալ նաև Կոստանդինոս թագավորի ուղերձը և Նիկիայի ժողովի մասնակիցների ցանկը)։ Երկու հետև հրատարակումը ընդհատվեց։

գ. Աբել արքեպիսկոպոս Մխիթարյանց, Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք ի պէտս ժառանգաւորաց, Վաղարշապատ, 1874: Այստեղ Կանոնագրքից մտել են միայն հայկական եկեղեցական ժողովների և նշանավոր գործիչների կանոնախմբեր, երբեմն բովանդակութեան վերաշարադրմամբ և կրճատումներով։

դ. Աղ. Պալճյան, Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա, 1878: Հավելվածում հրատարակվել է Կանոնագրքի մեջ մտած Սահակ Պարթևի կանոնախմբի մի ենթաբաժինը (էջ 191—194) և Հովհաննես Օձնեցու կանոնախումբը (էջ 195—201)։ Մնացած կանոնախմբերը, որոնք հրատարակված են այնտեղ՝ Շիրակյանի (862 թ.), Սսի (1243 թ., 1307 թ.), Աղանալի ժողովների և այլ նյութեր, չեն մտնում Կանոնագրքի մեջ։

ե. Ն. Մելիք-Թանգյան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ա գիրք, Շուշի, 1903: Այս հրատարակութիւնը համեմատաբար ավելի շատ կանոնախմբեր է պարունակում, սակայն Կանոնագիրքը դարձյալ լրիվ ընդգրկված չէ։ Հրատարակութեան մեջ Կանոնագրքի կառուցվածքից ոչինչ չի մնացել, հրատարակիչը իր խմբավորմամբ տալիս է հունարեն առանձին կանոնախմբերի թարգմանութիւնները (հունարենից թե հուսերենից) կրճատումներով, համառոտ վերաշարադրմամբ, ամբողջ կանոններ դեն նետելով, թարգմանութեանը կցելով քննադատական իր դիտողութիւնները, որոնք հաճախ անտեղի են, և այնուհետև հալ հին թարգմանութեան բնագրերը։

զ. Ա. Ղլտճյան, Կանոնագիրք Հայոց, Թիֆլիս, 1914:

Է. H. Ghedighian, Collectio Canonum Ecclesiae Armenae, I, Canones Apostolici, Venezia, 1941²:

Վերևում նշված հրատարակութիւններից և ոչ մեկը նույնիսկ մոտավոր պատկերացում չի տալիս Կանոնագրքի, նրա կառուցվածքի և բովանդակած նյութերի մասին։ Խեղուկ դա է պատճառը, որ Մ. Օրմանյանը իր «Ազգապատում» աշխատութեան մեջ հրաժարվել է օգտագործել վերոհիշյալ հրատարակութիւնները և գերադասել է օգտվել Սկյուտարի Ս. Խաչ եկեղեցում գտնվող 1831 թ. ընդօրինակած Կանոնագրքից։ Իսկ հետագա ուսումնասիրողները պատմա-բանասիրական իրենց աշխատութիւններում մեծ մասամբ օգտագործել են Ա. Ղլաճյանի վերոհիշյալ հրատարակութիւնը³։

¹ Մարտ, էջ 120—133, ապրիլ, էջ 133—167, մայիս, էջ 193—206, հունիս, էջ 249—263։

² Այստեղ հրատարակված են Կանոնագրքի մեջ մտած հինգ կանոնախումբեր՝ Առաքելական (Ա) (էջ 1—41), Կղեմեսյ (էջ 42—72), Հարանց հետեողաց (էջ 73—84), Թաղէոսի (էջ 85—110) և Փիլիպպոսի (էջ 111—116), զրաբայան բնագրերը և իտալերեն թարգմանութիւնը։ Հրատարակութեան համար օգտագործված է 13 ձեռագիր և 3 հրատարակութիւն (Ա. Ղլտճյանի, Ն. Մելիք-Թանգյանի և Հ. Տաշյանի)։ Ունի իտալերեն (էջ V—VIII) և հայերեն (էջ IX—XIII) լեզուներով առաջարան և հեղինակի կողմից կազմված առաքելական դանկեր, դարձյալ երկու լեզուներով՝ հայերեն (էջ 117—119) և իտալերեն (էջ 120—122)։

³ Ով թեկուղ մի թեթև ծանոթ է Կանոնագրքի ձեռագրերին և Ա. Ղլտճյանի հրատարակութեանը, ապա նա չի կարող չհիասթափվել այդ հրատարակութիւնից. պրոֆ. Լ. Մե-

Կանոնադիրքը ուրույն ձևով վերակազմեց և հրատարակեց Արիստակես Դավթյանը՝ հոդվածների բովանդակություն համաձայն կատարելով դանդաղ խմբավորումներ¹:

Լիբանթ-Բեկը, տակավին 1917 թ. դրույմ էր. «... „Книга канонов“ (Կանոնադիրքը Капо-пагіг) в ее целом, до сих пор еще не опубликована. Имеющееся же в наличии издание Арсена Кхитчяна Կանոնգիրք չալոց (Հուկանեան Մատենադարան», кн. XII, Тфл. 1914), не только не является воспроизведением этого замечательного памятника древне-армянской письменности, но и в значительной степени лишено научного значения, ибо оно представляет собою не что иное, как собрание различных категорий канонических правил, составленное хотя и на основании 25 рукописей, однако, без обозначения разночтений, и, притом, в произвольной группировке самого издателя. То же самое приходится сказать и относительно изданий—архим. (имене списк.) Нерсеса Мелик-Тангяна Հայոց եկեղեցական իրաւունքը. ա. դիրք. Ներածութիւն և ադ-րիւթիւն (Шуша, 1903)» («Об источниках древнеармянского права», ст. 143, տես Известия Кавказского Историко-Археологического Института, том II, № 1. 1927)։ Ա. Ղլտճյանը, Կանոնադիրքից վերցնելով առանձին կանոնախմբեր, խմբավորել է և լրացրել այնպիսի ժողովների կանոններով, ինչպես Աշտիշատի, Մանազկերտի, Սսի, Զաղափանի, Երուսաղեմի, որոնք երբեք չեն մտել Կանոնադիրքում։ Երբեմն էլ թերի են բերված առան-ձին կանոնախմբեր, օրինակ, Առաքելական (Ա) և այլն։ Ահա և պրոֆ. Խ. Սամուելյանի կարծիքը. «Այս հրատարակությունը դուրկ է գիտական արժեքից։ Նախ՝ այստեղ չեն նըշ-ված այն ձեռագրերը, որոնցից օգտվել է հրատարակիչը...։ Հա (Ա. Ղլտճյանի հրատարա-կությունը—Վ. Հ.) ոչ թե պատմական, որոշ չափով կողիֆիկացիա տեսած, իսկական Կանոնադիրքն է, այլ անհատորեն, Ա. Ղլտճյանի «նոր խմբած», մի հավաքածու, այլ խոսքով՝ իր «հորինած» Կանոնադիրքը» (չին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. 1, էջ 53—54)։ Եվ իսկապես, վերջինիս հրատարակության ախտոստթերիում այդպես էլ նշված է. «Նմանք Արսեն Ղլտճյան», Իսկ եթե սրան ավելացնենք այդ հրատարակության անփուլթ և սխալաշատ լինելը, թերևս վերջացնենք մեր ասելիքը։ Միայն մեկ օրինակ, չով. Մանգու-կունու կանոնախմբի Դ հոդվածի մի հատվածը ըստ Ա. Ղլտճյանի հրատարակության այսպես է. «Ջի դինի և հաց, օգի և մեղր մի են» (էջ 85), բայց Կանոնադիրքի՝ «գի դինի եւ հացաւդի եւ մեղրաւդի եւ ամրաւաւդի մի են» (տես ներբերում էջ 196)։ Պարզարանումներն տվելուդ են, մանավանդ որ նման փաստերը եղակի չեն։

¹ «Կանոնք ս. ժողովոց և հարց եկեղեցւոյ» վերնադրով նախապես լույս տեսավ Հիւմայն երկամայա հանդեսի 1900—1904 թթ. առանձին համարների հավելված բաժնում (տես 1900 թ. № 1, էջ 1—16, № 2, էջ 17—32, 1901 թ. № 1, էջ 33—48, 1902 թ. № 2, էջ 49—64, № 4, էջ 65—80, № 6, էջ 81—93, 1903 թ., № 2, էջ 97—112, № 4, էջ 113—128, 1904 թ., № 1, էջ 129—140), իսկ այնուհետև առանձին արտատպվեց 1904 թ., որպես Ա պրակ։ Հրատարակիչը, ինչպես Կանոնադիրքը, այնպես էլ Կանոնադիրքում մտած եկե-ղեցական ժողովների որոշումներ, ասենք՝ Սսի երկու ժողովները (1201 թ. և 1243 թ.) վերածել է առարկայական (թեմատիկ) խմբավորման, օրինակ՝ ՀԱ. Յաղաղա աղօթելոյ և ընդ արևելս աղօթելոյ (էջ 1—4), ՀԲ. Յաղաղա աւուրց պատարադի, և պատարադի (էջ 4—10) և այլն։ Այս վերնագրերի տակ նա դրել է տարբեր կանոնախմբերից բաղված հա-մապատասխան հոդվածներ, հրատարակության էջերի ձախ կողմում նշելով կանոնախմբերի պատկանելությունը և տվյալ հոդվածների մասնավոր և ընդհանուր համարները։ Այս ձևով նա Կանոնադիրքը (և ոչ միայն Կանոնադիրքը) վերածել է մի բանի տասնյակ առարկա-յական խմբավորման և դրանցից հրատարակել 35-ը։ Համենայն դեպս մեզ հայտնի է 35 առարկայական վերնագրերի հրատարակությունը՝ համապատասխան կանոններով հանդերձ։ Իսկ թե այս աշխատությունն արդյո՞ք ունեցել է շարունակություն՝ հաջորդ պրակները և ինչո՞ւ դրանք չեն հրատարակվել, մեզ մնաց անհայտ։ Համար. պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի կարծիքն այս հրատարակության մասին (տես նախորդ էջում նշված ուսերեն աշխատու-թյունը)։

Երևանի Մատենադարանի Արխիվային բաժնի մի վավերագրում (ֆոնդ Զանազան, Թղթ. № 43, վավ. № 5), որի վրա մեր ուշադրությունը հրավիրեց Մատենադարանի գիտ-աշխատակից ընկ. Ս. Ավադյանը, պահվում է Արիստակես Դավթյանի սկզբունքով կազմը-

Այսպիսով, մինչև այժմ հայագիտութիւն մեջ չունենք ոչ միայն Կանոնադրքի գիտական, այլ նույնիսկ սովորական, բայց ամբողջական հրատարակութիւն:

Ճշմարտութիւն դեմ չմեղանչելու համար, պետք է, սակայն, նշել, որ դիտական պատշաճ բարեխղճութեամբ հրատարակվել են Կանոնադրքի միայն առանձին կանոնախմբեր, որինակ, Առաքելաւների¹, Շահապիւանի ժողովի², Սեանտոսի³, Գանգրալի ժողովի⁴ և ապա Պարտավի⁵, Դվինի⁶ ժողովների Բայց սրանք էլ կտրված լինելով Կանոնադրքի համաբնագրից (կոնտեքստ), ոչ մի պատկերացում չեն տալիս Կանոնադրքի մասին:

ԺԹ. Այսպիսին էր իրերի վիճակը, երբ տակավին 1954 թվականից ձեռնամուկ եղանք Կանոնադրքի ուսումնասիրութիւն, նրա բնագրի գիտական հրատարակութիւն պատրաստման աշխատանքներին: Այդ նպատակով առաջին հերթին ծանոթացանք Հայկական ՍՍԽ Ծինխտորների Լեովետին առընթեր

ված Կանոնադրքի մի այլ խմբագրութեան սեպտեմբերին (էջ 8ա—95ա): Այն կազմել է Էջմիածնի միարան Հովհաննես Շահաթունյանցը, անցյալ դարի առաջին տասնամյակներում: Աշխատութեան 1ա էջում, հավանաբար ոչ Շահաթունյանցի ձեռագրով, նշված է. «Կանոնք առաքելոց և հայրապետաց սրբոց հաւարալի ի Ժողհաննէս վարդապետէն Շահաթունեանց վաթսուն երկու տետրակը, յորս պակասին ԻԹ, ԽԴ և ՄՁ տետրակքն և մոսցեալքն ամենայն են թերի»: Աշխատութեանը ներկա վիճակով ունի 61 թեմատիկ վերնագիր, ուր սակառում են ոչ միայն վերևում նշված ԻԹ, ԽԴ և ՄՁ տետրակները, այլև ուրիշ թեմատիկ վերնագրեր (իմա՝ տետրակներ), թվով 10՝ ԺԱ, ԺԳ, ԺԶ, ԺԷ, ԻԱ-ԻԴ, Լ, ԼԱ: Այսպիսով, պակասում են ընդամենը 13-ը (3-10): Ենթադրում ենք, որ այս աշխատութեանը չի ավարտում 61-րդ թեմատիկ վերնագրով: Վերևում նշված մեջբերումից իմանում ենք, որ ողջ աշխատութեանը ունեցել է 62 տետր, սակայն պակասում են 29-րդ, 44-րդ և 56-րդ տետրերը: Թեմատիկ վերնագրերի հաջորդականութեանը սառնակելիս, չկային նաև 29-րդ, 44-րդ և 56-րդ թեմատիկ վերնագրերը: Այստեղից ենթադրում ենք, որ տետրակ հասկացութեանը համընկնում է մի թեմատիկ վերնագրի հասկացութեանը: Թեև այժմ թեմատիկ վերնագրերը ամբողջական տետրից չեն, այլ տետրերից պոկված մեկ-երկու գրված էջեր, իսկ մյուս չգրված էջերը պոկված են և հեռացված բնագրից: Նշանակում է վերջին՝ 62-րդ տետրակը հենց նույն համարի թեմատիկ վերնագիրն է, ուրիշն, վերջից պակասում է մի թեմատիկ վերնագիր:

Այս և Առիտակես Դավթյանի հրատարակութեան բնագրերի համեմատութեանը մեզ բերեց այն համոզման, որ դրանք ամենայն հավանականութեամբ միմյանց հետ չաղերսվող և առանձին կազմված աշխատութեաններ են, թեև թեմատիկ վերնագրերի հաջորդականութեանը համապատասխանում են միմյանց: Վերջին հանգամանքը բացատրում ենք նրանով, որ երկու հեղինակներն էլ ելակետ են ունեցել Կանոնադրքի առաջին Առաքելների անունով հայտնի կանոնախմբի հոգվածների հաջորդականութեանը: Ընդհանուր առմամբ Առիտակես Դավթյանի հրատարակութեան մեջ թեմատիկ վերնագրերի տակ բերված հոգվածներն ավելի բազմազան են, քան Հովհաննես Շահաթունյանցի աշխատութեան: Հարկ է նշել նաև, որ երկու հեղինակներն էլ օգտագործել են Կանոնադրքի Բ խմբի որևէ ձեռագիր:

¹ Ն. Տաշյան, Վարդապետութիւն առաքելոց, Վիեննա, 1896, էջ 289—385:

² Ն. Ակինյան, Շահապիւանի ժողովին կանոնները, Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, №№ 4—12, էջ 79—170:

³ Ն. Ակինյան, Դեռնեսիոս Աղեքսանդրացի Թուղթ վառն ապաշխարութեան առ Մեքուժան Եպիսկոպոս Հայոց, Հանդէս Ամսօրեայ, 1949, №№ 4—12, էջ 59—78:

⁴ Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմութեանից (IV դար), Երևան, 1951, էջ 90—112:

⁵ Ա. Ղլաճյան, Կանոնք Պարտաւի տղային ժողովի (Միովն կաթողիկոսի), Վաղարշապատ, 1903:

⁶ Մխիթար վրդ. և Սիրական Տիգրանյան, Կանոնք Դուռայ սր. ժողովոյն, Վաղարշապատ, 1903: Ա. Ղլաճյան, Կանոնք Ներսէսի Բ կաթողիկոսի և Ներշապուհ Մամիկոնիից Եպիսկոպոսի, Վաղարշապատ, 1903:

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի («Մատենադարանի») կանոնագիրք-ձեռագրերին, օգտագործելով Մատենադարանի աշխատակիցների կողմից կազմված մատենագիտական ցուցակը (անտիպ)՝ Սկզբում ծանոթացանք շուրջ 200 ձեռագրերի հետ։ Այնուհետև լուրջ քանջուր ձեռագիր մանրամասն ուսումնասիրելուց հետո, մեզ համար պարզ դարձան ոչ միայն այն ձեռագրերը, որոնք պետք է օգտագործենք Կանոնագրքի գիտական բնագիրը կազմելիս, այլև կանոնագիրք-ձեռագրերի այն խմբերը, որոնց զգալի մասի վերաբերյալ մանրամասն խոսել է Ս. Տիգրանյանը¹։

Առաջիկա մեր նպատակից հետո է կանոնագիրք-ձեռագրերի խմբերի մասին խոսելը²։ Այստեղ դրանցից կառանձնացնենք 47 ձեռագրեր, որոնք օգտագործել ենք Կանոնագրքի համահավաք բնագիրը կազմելու համար։ Սրանք այն ձեռագրերն են, որոնց մեջ Կանոնագիրքը պահվել է լրիվ, առանց կրճատումների, այն ձևով, ինչ ձևով այն կարող էր լինել Հովհաննես Օձնեցու և նրանից հետո կատարված լրացումների ժամանակ, մինչև XI դարը։ Այդ ձեռագրերին անհրաժեշտ է ավելացնել նաև Նոր-Ջուղայի (Իրան) Ամենափրկիչ վանքի Մատենադարանի .№ 131 ձեռագիր-կանոնագիրքը (1098 թ. ընդօրինակություն), որն օգտագործել ենք լուսանկարչական պատճենի միջոցով³։ Այսպիսով, Կանոնագրքի համահավաք բնագիրը կազմելիս օգտագործել ենք 48 ձեռագիր։ Այս ձեռագրերում կանոնախմբերը տարբեր հաջորդականությամբ և դասակարգում ունեն։ Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, նշված ձեռագրերը բաժանում ենք երկու խմբի⁴։ Ա. խումբ, որին պատկանում են մեր օգտագործած ձեռագրերից 29-ը. Բ. խումբ, որին պատկանում են 18 ձեռագրեր։ Իսկ մնացած մեկ ձեռագիրը չի պատկանում նշված խմբերից ոչ մեկին⁵։ Այստեղ կարևորը Ա. և Բ. խմբերն են, որովհետև միմիայն դրանց միջոցով կարելի է մոտավոր կերպով պարզել, թե Կանոնագիրքը Հովհաննես Օձնեցու ժամանակ ինչպիսի կառուցվածք կարող էր ունենալ։

Ի. Թե ինչպե՞ս է կառուցված Կանոնագիրքը Ա. խմբի ձեռագրերում, կարելի է տեսնել այս խմբի հնագույն օրինակում (Նոր-Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի .№ 131 ձեռագիրը, այսուհետև կնշենք Ա), որի մեջ «Շարադրութիւն կանոնաց եղեալ եւ այս կարգ եւ չափ գլխոցն» վերնագրի տակ տրված է կանոնախմբերի հաջորդական ցանկը⁶։

¹ Сиракан Тигранян, Древне-армянская книга канонов. Очерки описания и исследования памятника, I, описательная часть, Петроград, 1918.

² Կանոնագրքի ձեռագրերի խմբերի, առանձին կանոնախմբերի թարգմանության, կանոնական նոր շերտերի ավելացման և պատմա-բանասիրական ալիքայլ հարցերի մասին կանգնադրանքը Կանոնագրքին նվիրված մեր ուսումնասիրությունների մեջ։

³ Հայկական ՄՍԲ գիտությունների ակադեմիայի պատմությունների ինստիտուտի խընդրանքը նշված ձեռագրի լուսանկարչական պատճենը ձեռք է բերել և ինստիտուտին հանձնել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն։

⁴ Ա. և Բ. խմբերի մասին տես նաև Ս. Տիգրանյանի վերևում նշված աշխատության 43—124 էջերը։

⁵ Այս ձեռագիրը կրում է 778 համարը (Ո), որն իր ընթերցվածներով ավելի մոտ է Ա. խմբին, բայց կառուցվածքով տարբերվում է և՛ Ա. և՛ Բ. խմբերից, թեև այն բովանդակում է Ա-ի բոլոր 57 կանոնախմբերը։

⁶ Այդ հաջորդականությունը չկրկնելու համար տես ներկա հրատարակության 3—4 էջերը։

Այսպիսով՝ A ձեռագիրը պարունակում է Առաքելական (Ա) կանոնախմբի մինչև Հովհան Մանդակունու «Ի կոչումն ապաշխարութեան» աշխատությունը, թվով 57 կանոնախմբով՝ Միկնունն նյութերն ու կառուցվածքն ունեն նաև ԱՅԼ 9298 (P) և 3148 (U) ձեռագրերը, Միայն U-ն 57-րդ կանոնախմբի վերջում, ինչպես ներքևում նշված B(CDEFGH ձեռագրերում է, ավելացված ունի մի նոր՝ 58-րդ կանոնախմբով, բայց ոչ Սիմոն Աղվանից կաթողիկոսի կանոնախմբը, այլ Հովհան Ոսկեբերանի «Յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութիւն» կանոնախմբը:

Յոթ ձեռագիր՝ ԱՅԼ 6409 (B), 8926 (C), 795 (D), 2635 (E), 6496 (F), 2655 (G), 2596 (H), ունեն նույն կանոնախմբերը և դասավորությունը, ինչ որ նշեցինք վերևում, միայն սրանց վերջում ավելացված է Սիմոն Աղվանից կաթողիկոսի կանոնախմբը՝ որով ստացվում է 58:

Տասնհինգ ձեռագիր՝ ԱՅԼ 8158 (I), 3706 (J), 4403 (K), 4631 (L), 5782 (M), 5894 (N), 2883 (R), 3097 (S), 9488 (T), 3099 (V), 449 (X), 3297 (Y), 7317 (Z), 3059 (W), 3065 (O), թեև ունեն միկնունն կանոնախմբերը և դասակարգությունը, ինչ ԱՍՍ և սրանց հարող վերևի յոթ ձեռագրերը, բայց բուն ձեռագրերի (ոչ կանոնախմբերի ցանկում) վերջում՝ Հովհան Մանդակունու «Ի կոչումն ապաշխարութեան» կանոնախմբից հետո ավելի ունեն հրեք կանոնախմբով, որ բերում ենք ի ձեռագրի ընթերցմամբ. «Նորին կանոնք երրորդ Բարսեղի Կեսարու հայրապետին արարեալ, գլուխք ՀԴ (պետք է լինի ՀԼ՝ — Վ. Հ.)» Յոհաննու Ոսկեբերանի Յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութիւն: Յաղագս պսակի ամուսնացելոց»² Ահա թե ինչ է գրված ձեռագրում՝ վերևում նշված այս հրեք կանոնախմբի մասին. «Մանիչիք ու իմաստուն ընթերցողք, որ այս Դ կանոնքս՝ Բարսղի ՀԷ գլուխն եւ Յոհան Ոսկեբերանին ՃԴ գլուխն եւ Յակոբ Ղրիմեցոյ կանոնքն, ոչ կայր ի բուն օրինակն. մեր յայլմե ծեր օրինակի գտաք եւ եղաք ասու ի կայրի, անմեղադիր լերուք»³ (ընդգծումը մերն է—Վ. Հ.): Այս հիշատակարանն

¹ Ա ձեռագրի կանոնախմբերի ցանկում թյուրիմացաբար պահասում է երկու կանոնախմբի վերնագիր, որոնք են, նախ՝ «Կանոնահյան գիր տեսնն Եպիփանու ասացեալ զուխք Ծ» կանոնախմբը, որը գտնվում է «Կանոնք Կիրղի Աղեքսանդրացւոյ զուխ Ե» և «Եղիշէի զուխ Ա», կանոնախմբերի միջև. երկրորդ՝ «Սորոյն Աթանասի մեծի Ա բան» փոքրիկ կանոնախմբը, որը գտնվում է «Մելիտոնի եպիսկոպոսի թուղթ առ... զուխ Ա» և «Սերբիանոսի ի Ղուկա աւետարանին մեկնութենէ» կանոնախմբերի միջև. իսկ ցանկում առաջինը պետք է դառնա Լ և ԼԱ, իսկ երկրորդը՝ ԽԸ և ԽԹ վերնագրերի միջև: Այսպես է վիճակը նաև Ս ձեռագրում, Հմմտ. նաև Ո ձեռագրի ցանկը: Հրատարակութեան բնագրում ուղղանկյուն փակագծերի՝ [] միջոցով ավելացրինք այդ բացթողումները: Քանի որ այդ լրացման հետևանքով փոխվում էին կանոնախմբերի վերնագրերի հաջորդական համադրերը, այդ պատճառով սկսած ԼԱ վերնագրից բնագրի ունեցած համադրերը վերցրինք կլոր փակագծերում՝ () և յուրաքանչյուրի մոտ նշեցինք հերթական ճիշտ համադրը:

² Յես ձեռագրի 342ր—367ր էջերում: Չ ձեռագրում այդ երեք կանոնախմբերը դուրձյալ ավելացված է Կանոնագրերի վերջում և ցանկում ոչ մի նշում չէա այդ մասին, սակայն մեկ ուրիշը, հավանաբար 10-րդ դարում, ցանկի վերջում դրանցել է այդ երեք կանոնախմբերի վերնագրերը. «Կանոնք երրորդ Բարսեղի Կեսարու հայրապետին արարեալ, զուխս ՀԼ: Տեսնն Յովհաննու Ոսկեբերանի Յաղագս սահմանի կանոնաց կարգաւորաց, որք գան ի խոստովանութեան զլ. ՃԴ: Յաղագս պսակի ամուսնացելոց հանդերձ ճիւղադրութեամբք և ազգահամարաւ» (էջ 15ա): Ճիշտ այդպես է վարվել մեկ ուրիշը X ձեռագրի այդ կանոնախմբերի հետ, ցանկում նշելով վերևում նշված միայն առաջին երկու կանոնախմբերի վերնագրերը (էջ 13բ):

³ Էջ 369ր, հմմտ. նաև Լ, էջ 229ա:

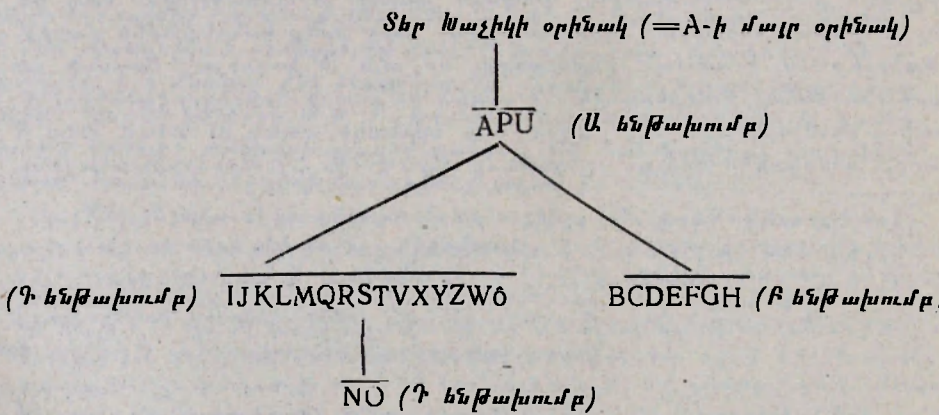
ավելի համառոտ գտնում ենք նաև T և սրան հարող մի քանի ձևազրեքի վերևում նշված երեք կանոնախմբերից առաջինի վերնագրում. «Նորին կանոնք երրորդ Բարսեղի Կեսարու հալրապետին արարեալ, գլուխք Հ'Ի, զոր ու կայր ի բուն օրինակն, յետոյ գտեալ յայլում յօրինակի և աստ եղաք»¹ (ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.)։

Եթե T ձևազրեքի վերոնշյալ հիշատակարանը չի ընդօրինակված մի ավելի հին ձևազրեքից, նշանակում է այդ երեք կանոնախմբերը Կանոնազրքում մուծել է հիշատակարանի հեղինակ Գրիգոր քահանան 1621 թ., որից և հիշյալ տեղեկությունները անցել են նշված ձևազրեքին։ Բոլոր դեպքերում այդ մուծումը չէր կարող կատարվել XV դարի երկրորդ կեսից վաղ։

Վերևում նշված երեք կանոնախմբերը, որոնք 15 ձևազրեքի ցանկերում չեն մտել, բայց չունեն ձևազրեքի վերջում ավելացված են, ՔՁ 7580 (N) և 3291 (O) ձևազրեքում արդեն մտել են նաև ցանկում, այդ պատճառով ցանկում նշված է ոչ թե 57 կանոնախմբի վերնագիր, ինչպես A ձևազրքում է, այլ 60։

Որոշված երկու ձևազրեքը՝ ՔՁ 1779 (Ե) և 3141 (Ա) սկզբից և վերջից թերի են (կան ընկած թերթեր) և այդ պատճառով հնարավոր չեղավ պարզել, թե դրանք վերևում նշված ենթախմբերից որին են պատկանում։

Այսպիսով, եթե նկատի չունենանք վերջին երկու ձևազրեքը, ապա Ա խմբի մնացած ձևազրեքը բաժանվում են չորս ենթախմբի, որոնք առաջացման տրամով ունեն հետևյալ պատկերը.

ԻԱ. Կանոնազրքի Բ խմբի ձևազրեքը թեև ունեն միևնույն կանոնախմբերը, բայց վերջիններիս հաջորդականությունը տարբեր է։ Այս Բ խմբի ձևազրեքն իրենց հերթին բաժանվում են մի քանի ենթախմբերի, որոնց կանոնախմբերի քանակը և նրանց դասավորության տարբերությունը ավելին է, քան Ա խմբի ձևազրեքինը։

Առանձին ենթախումբ են կազմում ՔՁ 656 (1) և 646 (t) ձևազրեքը, որոնցից կերեքն 1-ի բովանդակությունը, ցույց տալու, թե Բ խմբի ձևազրեքում Կանոնազրքի կառուցվածքը ինչպիսին է և հետագայում կատարված ավելացումները այս խմբի մյուս ենթախմբերի ձևազրեքում ինչ հաջորդա-

¹ T, էջ 342ր, հմմտ. նաև J, էջ 209ա, K, էջ 239ա, M, էջ 280ա, S, էջ 331ր, V, էջ 234ա, O, էջ 190ա։

կանութիւնը եւ ընթանում: Ահա ալ յետոյ արագութիւն կանոնաց եղեալ
այսչափ և այսչափ գլխոցն՝ վերնագրի տակ.

Ա. Կանոնք Առաքելականք գլուխք երեսուն և չորս:

Բ. Երկրորդ Առաքելականք գլուխք 7 և Ե:

Գ. Կանոնք Թաղէոսի առաքելոյ գլուխս 19:

Դ. Կանոնք Փիլիպոսի առաքելոյ գլուխս 1:

Ե. Կանոնք Հարանցն հետեողաց գլուխս 17:

Զ. Կանոնք Անկիւրեայ գլուխս քսան:

Է. Կանոնք Նիկիայ սուրբ ժողովոյն գլուխս քսան:

Ը. Կանոնք երկրորդ Նիկիականք գլուխս 20:

Թ. Կանոնք սրբոյն Գրիգորի առաքելոյ Հայոց գլուխս երեսուն:

Ժ. Կանոնք սրբոյն Աթանասի գլուխս 2 և Ը:

ԺԱ. Կանոնք երանելոյն Մակարայ Երուսաղէմի գլուխ Թ:

ԺԲ. Կանոնք Կոստանդինուպօլսի ժողովոյն գլուխս Գ:

ԺԳ. Կանոնք երանելոյն Աստուածաբանի գլուխս Լ:

ԺԴ. Կանոնք սրբոյն Բարսղի առ Աքեմէնացի գլուխս ԾԱ:

ԺԵ. Կանոնք Բ Բարսղի առ Թէոդորոս գլուխս Ա:

ԺԶ. Կանոնք Գ սրբոյն Բարսղի վասն պէսպէս և բիւրապատիկ ախտից,
գլուխս ՄՀԲ:

ԺԷ. Կանոնք տեառն Եփրեմի գլուխս Ը:

ԺԸ. Կանոնք Ներսէսի կաթողիկոսի և Ներշապհոյ եպիսկոպոսի գլուխ
Լ և Ը:

ԺԹ. Կանոնք Կեսարեայ գլուխք Ժ:

Ի. Կանոնք Նէոկեսարեայ գլուխ Ի:

ԻԱ. Կանոնք Կանգրեայ գլուխք ԻԴ:

ԻԲ. Կանոնք Անտիոքայ գլուխք ԻԵ:

ԻԳ. Խոստովանութիւն Անտիոքայ գլուխ Ա:

ԻԴ. Կանոնք Լաւողիկեայ գլուխք ԾԷ:

ԻԵ. Կանոնք Սարդիկեայ գլուխ ԻԱ:

ԻԶ. Կանոնք Եպիփանու գլուխ Ե:

ԻԷ. Կանոնք Եփեսոսի ժողովոյն գլուխք Զ:

ԻԸ. Կանոնք Կիւրղի Աղեքսանդրացւոյ գլուխ Ե:

ԻԹ. Կանոնք սրբոյն Սահակայ Հայոց հալրապետի գլուխք [Ծ]Ե:

Լ. Կանոնք միաբան Հայոց գլուխ Ի:

ԼԱ. Թուղթ Սեւանդեայ գլուխ ԺԳ:

ԼԲ. Կանոնք երկրորդ Անտիոքայ գլուխս Թ:

ԼԳ. Կանոնք Յոհաննու Մանդակունոյ գլուխ Թ:

ԼԴ. Թուղթ Աբրահամու առ Վաչագան գլուխք Գ:

ԼԵ. Կանոնք վերջնոյ Սահակայ գլուխք ԺԵ:

ԼԶ. Կանոնք տեառն Յովհաննու Իմաստասիրի գլուխք ԼԲ:

ԼԷ. Կանոնք Սիոնի կաթողիկոսի գլուխք ԻԳ:

ԼԸ. Կանոնք Վաչագանայ Աղուանից արքայի գլուխ ԻԱ:

ԼԹ. Կանոնք Դրւնայ սուրբ ժողովոյն գլուխք ԺԲ:

Խ. Սրբոյն Եղիշէի կանոնաց գրոց գլուխք Ա:

Այս ցանկին համապատասխան էլ կանոնախմբերը դասավորված են բուն
ձեւագրում: Սակայն ցանկի ԻԸ վերնագրի՝ Կիւրեղ Աղեքսանդրացու կանո-

նախմբի ընդօրինակումով ձեռագիրն ախուհետև մնում է թերի, չընդօրինակվելու պատճառով: Անշուշտ, եթե ընդօրինակությունը շարունակվեր, ապա մնացած կանոնախմբերը նույն հաջորդականությամբ կլինեին մինչև վերջ՝ Եղիշեի «Կանոնաց գիրք» (Վասն դիւահարաց) կանոնախումբը: Ծիշտ նույն ձևով են նաև № 646 (t) ձեռագրի պարունակած կանոնախմբերը:

Բ ենթախմբից ունենք երեք ձեռագիր՝ № 8938 (l), 660 (o) և 3368 (h): Վերջին երկու ձեռագրերում սկզբից թերթեր ընկնելու պատճառով չի պահվել կանոնախմբերի բովանդակության ցանկը: 1 ձեռագրի բովանդակության ցանկում նշված են Ա ենթախմբի 11 ձեռագրերի պարունակած Ա—Խ կանոնախմբերը: Նույն հաջորդականությամբ էլ վերջիններս դասավորված են բուն ձեռագրում, սակայն զրանից հետո ավելացված են նոր կանոնախմբեր, որոնց վերնագրերը չեն նշված բովանդակության ցանկում: Ահա այդ նորամույժ մտը ըստ 1 ձեռագրի¹.

[ԽԱ.] Նորին (իմա Եղիշեի— Վ. Հ.) վասն ուրացողաց²:

[ԽԲ.] Նորին վասն երեսալից:

[ԽԳ.] Յոհաննու Կոստանդինուպոլսոյ հայրապետի:

[ԽԴ.] Նորին. սկս. Վարդինչ խնդրիցէք լանուն իմ ի հօրէ իմմէ³:

ԽԵ. Մեծի Ագաթանկեղոսի ի բանէն որ զԿալենէ:

ԽԶ. Երանելոյն Մեսրոպալ Հալոց վարդապետի:

Ծ. Սահմանք և կանոնք կարգի եկեղեցոյ սրբոյն Ներսէսի հայրապետի Հալոց⁴:

ԾԱ. Կանոնք Յովանու Մանդակունոյ Հալոց կաթողիկոսի գլուխ է:

ԾԲ. Նորին Յովանու Մանդակունոյ կոչումն ապաշխարութեան:

ԾԳ. [Նորին] խոստովանութիւն քահանայի:

ԾԴ. Կանոնք երանելոյն Եպիփանու Կիպրացոյ եպիսկոպոսի մեծի և աւագինոյ (SIC) մարգարէի և նշանալոյս զլուխ Գ:

ԾԵ. Ի հարանց կանոնացն է:

ԾԶ. Կղեմալ Հռոմալ եպիսկոպոսին:

ԾԷ. Սրբոյն Դէոնէսիոսի Աթենացւոց եպիսկոպոսի բան Ա:

ԾԸ. Սրբոյն Դէոնէսիոսի Արիսպագացոյն լաղազս աստածալին բան երկրորդ:

¹ Ի՞նչ ձեռագրերում թեև կանոնախմբերի բովանդակության ցանկը ընկած է, բայց ձեռագրերում կանոնախմբերի հաջորդականությունը, ներառյալ այս նորամույժ մասը, համապատասխանում է 1 ձեռագրին:

² Ձեռագրում Դվինի ժողովի կանոնախումբը զբաղեցնում է 1Թ համարի տակ (էջ 197ր), սրան հաջորդող՝ (Եղիշեի) Վասն դիւահարաց կանոնախմբի համարը, որ պետք է լիներ Խ, չի նշված (էջ 201ա), այսպես համարներ չեն նշված շարունակություն կազմող առաջին չորս կանոնախմբերի: Ագաթանկեղոսի կանոնախումբը համարակալված է ԽԸ, Որոսգից կարող էր առաջ գալ ԽԸ և սրան հաջորդող 17 կանոնախմբերի համարակալումը մինչև ԿԾ, Բանն այն է, որ Սահակ Պարթևի կանոնախումբը բաժանված է առանձին չորս ենթախմբերի, իսկ մի շարք ձեռագրերի ցանկում, օրինակ ԽԱ, այդ ենթախմբերը նշված են որպես առանձին կանոնախմբեր, սրան ավելացրած Կանոնագրքում չմտած նույն հեղինակի Վեր աւանդութեան գրությունը: Այսպիսով, Սահակ Պարթևի կանոնախումբը, որ ձեռագրերի մեծ մասի ցանկում մտել է մեկ վերնագրով, ԽԱ ձեռագրերում՝ հինգ, այստեղից էլ այդ ձեռագրերի ցանկը չորս վերնագրով ավել է ստացվում: Բանն այդպես է ընթացել նաև 1 ձեռագրում: Ձեռագրում նշված համարակալումը նույնությամբ պահպանված մինչև վերջ՝ ԿԾ համարը:

³ Ի ձեռագրում նախ դրված է Ծ կանոնախումբը, ապա Կ թիւը՝ ԽԶ-ն էջ 199բ, 201ա:

ՆԹ. Կանոնք սուրբ ժողովոյն որ թէոդուպոլիս, որ ալժմ կոչի Կարնոյ քաղաք:

Կ. Հիպոդիտայ սրբոյ քան ի ծնունդն և ի մկրտութիւն Տեասն գլուխ Ա: ԿԱ. Մելիտոսի եպիսկոպոսի թուխա առ տոյ (SIC) եպիսկոպոսիս գլուխ Ա:

ԿԲ. Մանուէլի գլուխ Ա:

ԿԳ. Ի Սոկրատայ գլուխ Ա:

ԿԴ. Նորին նմա:

ԿԵ. Կանոնք տեառն Սիմէոնի Աղուանից կաթողիկոսի (վերջից թերի): Սյսպիսով, Ա ենթախմբի համեմատութիւմը Բ-ում ավելացված են 22 մեծ ու շուրջ կանոնախմբեր:

Գ. ենթախմբի ձեռագրերն են՝ № 7615 (a), 8964 (c), 2676 (d), 654 (k), 2677 (m), 3344 (p), 3098 (s), 9513 (r): Այստեղ կանոնախմբերի հաջորդականութիւնը համընկնում է նախորդ երկու ենթախմբերի ունեցածին՝ Ա ենթախմբի Ա—Խ կանոնախմբերը և Բ ենթախմբի ԽԱ—ԿԵ կանոնախմբերը նույնութիւնով գտնուում ենք այս ենթախմբի ձեռագրերում¹, բացի դրանից այս ենթախմբի ձեռագրերում կանոնախմբերը թե բովանդակութիւն ցանկում և թե ձեռագրերում, երբեմն էլ առանձին-սոսանձին, շարունակվում են: Այդ ցույց կտանք ՈՒ ձեռագրի օրինակով:

ԿԶ. Նեքտաոնայ Հռոմայ եպիսկոպոսի վասն լիսնակաց գլուխ Ա:

ԿԷ. Հարցումն թէոդորոսի քահանայի առ երանելին Եպիփան, վասն քառասորդաց և այլոց պահոցն գլուխ Ա:

ԿԸ. Յոհաննու Երուսաղէմայ եպիսկոպոսի վասն լիսնակաց պահոց գլուխ Ա:

ԿԹ. Վասն ութ աւուր պահոց, որ յառաջ քան զլայտնութիւն՝ գլուխ Ա:

Հ. Կանոնք Ներսէսի Կլանցոյն վասն ազգապղծութեան գլուխ Ա:

ՀԱ. Կանոնք զգուշաւոր ի խրատ քահանայից գլուխ ԺԲ:

¹ Կան ձեռագրեր, ուր պահվել են կանոնախմբերի բովանդակութիւն ցանկը և կանոնախմբերը բուն ձեռագրում, օրինակ՝ Ռ, սակայն կան ձեռագրեր, ուր չի պահվել կանոնախմբերի բովանդակութիւն ցանկը, օրինակ՝ akps. կամ ցանկում կա, բայց ձեռագրում չեն ընդօրինակվել ցանկի երկրորդ մասում գտնվող վերնագրերի համապատասխան կանոնախմբերը, օրինակ՝ cd: Ոչ մի ձեռագրի բովանդակութիւն ցանկում չեն արտահայտվել պատմական բնույթի ունեցող այն մի քանի նյութերը, որոնք գտնվում են բուն ձեռագրում՝ մեծ մասամբ Մեսրոպի և Ներսէսի կանոնախմբերի միջև: Այս ենթախմբի որոշ ձեռագրեր՝ cd, այդ նյութերը չունեն, կանոնախմբերը լրիվ չընդօրինակվելու պատճառով: Այդ նյութերը գտնուում ենք abefgkmrsq ձեռագրերում, Այն կրեքները ըստ Ռ ձեռագրի:

1. Եպիսկոպոս Երուսաղէմի, որը յետոյ պատարագը (իմա պատրիարք— Վ. Հ., էջ 220ր—221ա):

2. Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսը, որը ապա և հայրապետը (էջ 221ա):

3. Նիկիա ժողովոյն անուանը (էջ 221ա—228ա):

4. Քահանայետը Հայոց Մեծաց (էջ 228ա—228բ):

5. Եպիսկոպոսը Կամսարական տանն (էջ 228բ—229ա):

Ի տարբերութիւն վերևում շարադրվածի՝ Դ ձեռագրում չեն պահվել առաջին երկու նյութերը, իսկ վերջին երեք նյութերը գտնվում են ոչ թե վերոնշյալ կանոնախմբերի շարքում, այլ Կանոնագրքի վերջում՝ Վասն քահանայազործութեան կարգաց՝ կանոնախմբից (էջ 276ա—278բ) հետո, 278ր—284ր էջերում:

² Բուն ձեռագրում այս կանոնախմբը վերնագրված է. «Սեր[եր]իանոս յՂուկայ աւետարանին մեկնութենէ» (էջ 253բ):

ՀԲ. Կանոնք երկրորդ վասն զգուշութեամբ սպասաւորելոյ քահանայից սուրբ խորհրդոյն գլուխ ՃԼԲ:

ՀԳ. Եզնկալ Կողբացոյ Հայոց վարդապետի վասն պատրաստութեան հաղորդողոյ, գլուխ Ա:

ՀԴ. Նորին Եզնկալ բան երկրորդ գլուխ Զ:

ՀԵ. Բանք Անանիայի Հայոց վարդապետի վասն ոչ հաղորդելոյ զժողովրդականոն աւուր մեծի հինգշաբաթոյ, գլուխ Ա:

ՀԶ. Վասն որք ասեն անգոսնելի կիրք ի մարդեղութիւնն Գրիստոսի գլուխ Ա:

ՀԷ. Յաղագս նկարեալ պատկերաց գլուխ Ա:

ՀԸ. Վասն քահանայադորժութեան կարգաց խրատ ի պատրաստութիւն գլուխ ԻԹ:

Այսպիսով, այն 13 կանոնախմբերը, որոնք դուրս են մնացել նախապէս կազմված բովանդակութեան ցանկից, բայց հետագայում մտել են Ի ենթախմբի բուն ձեռագրերում, Գ ենթախմբի ձեռագրերում մտել են և՛ բովանդակութեան ցանկում և՛ նույն հաջորդականութեամբ էլ բուն ձեռագրերում:

№ 8380 (b), 783 (e), 8006 (f), 5148 (g), 8236 (d) ձեռագրերը կազմում են մի ալլ ենթախումբ՝ Դ: Առաջին ենթախմբի ամբողջ կանոնախմբերը՝ Ա—Խ, նույն հերթականութեամբ գտնում ենք այս ենթախմբում³։ Բացի դրանից, վերջինիս մեջ, 40-րդ կանոնախմբից հետո, կանոնախմբերը շարունակվում են, բայց ոչ Բ կամ Գ ենթախմբերի նման, ալլ տարբեր: Բերում ենք e ձեռագրի ունեցածը.

Ա. Նիկիոյ սուրբ ժողովոյն անուանքն են այսոքիկ⁴։
 Բ. Եւ որք ի Կեսարիա ժողովեցան։
 Գ. Յետ մատենի ժամանակադրութեան թագաւոր տէրանց աշխարհիս

³ Բուն ձեռագրում այս կանոնախումբը վերնագրված է. «Այլուստ ժողովածու իմաստաստիոն արանց» (էջ 278բ)։

⁴ Թեև ցանկում չկա, բայց ձեռագրում ուրիշներ ավելացրել են նոր կանոնախմբեր. 1. Մեծի Ներսէսի Հայոց պատրիարքի և երկրորդ լուսաւորչի արարեալ ընթեռնով մեր խրատ աստիճանաց ազգականութեան. 2. Յաղագս պսակի ամուսնացելոց Յակոբ վարդապետի Ղ[ը]իմեցւոյ արարեալ. 3. Վասն որ ասեն թէ հեշտ ցանկութեամբ լինին մի մարմին այր և կին (էջ 284բ—305ա)։

Թեև Դ ձեռագիրը այս ենթախմբի մեջ նշեցինք, բայց ունի մի փոքր առանձնահատկութիւն՝ կանոնախմբերի բովանդակութեան ցանկում նշված են միայն Ա—Խ վերնագրերը՝ որ գտնում ենք Ա ենթախմբի ձեռագրերում, սակայն բուն ձեռագրում Ա—Խ կանոնախմբերից բացի գտնում ենք այն բոլոր կանոնախմբերը, որ վերևում բերեցինք ըստ Ա ձեռագրի: Դ ձեռագրում Կանոնագիրքը վերջանում է պսակի մասին Ներսէս Կյայեցու, Հակոբ Ղբիմեցու և այլոց գործերով (էջ 285ա—297բ), որ չենք գտնում այս ենթախմբի մյուս ձեռագրերում: Իսկ Ձ ձեռագրում այս՝ ՀԸ կանոնախմբից հետո գալիս են «Ամենիմաստ թագաւորացն Հոովմայեցւոց Աւրինադրութիւն» և նման այլ նյութեր (էջ 282ա—286բ, վերջից թերի)։

⁵ Այն, ինչ նշված է բովանդակութեան ցանկում, նույն հաջորդականութեամբ էլ գտնում է բուն ձեռագրում, միայն երկու շեղումով՝ 1. բովանդակութեան ցանկում Փիլիպպոս, Թագեոս և 2. Մակար, Աթանաս, իսկ բուն ձեռագրում՝ 1. Թագեոս, Փիլիպպոս 2. Աթանաս, Մակար հաջորդականութեամբ։

⁶ Իմա՝ Նիկիայի ժողովի մասնակիցների ցուցակը: Սկսած վերջինից, ձեռագրում բերված նյութերը չեն համարակալված, դրանք նշել ենք մենք։

արանց Արշակունեաց (սկ. Վամիմ լիշատակել զսահման Հայկաստանեաց քահանայապետաց սրբոցն արանցն Աստուծոյն)։

[Գ.] Ի սրբոյն Գրիգորէ Բագրևան և Արշակունիք միտ (SIC) եպիսկոպոսք յիւնակ կարգեալ էին։

[Ե.] Եպիսկոպոս Երուսաղէմի որոյ ետոյ (SIC) պատրիա[ր]ք եղին։

[Զ.] Կոստանդիանուպօլսի եպիսկոպոսի (SIC), որք հալրապետք¹։

ԽԱ. Թուխտ Յակոբալ տեառնեղբօրն առ Կոստանդիանոս։

ԽԲ. Կանոնք երկրորդ Եպիփանու գլուխ Գ։

ԽԳ. Կանոնք Աքադոնգեղա (SIC) գլուխ Ա։

ԽԴ. Կանոնք Մեսրոպալ վարդապետի Ա։

ԽԵ. Յիշատակարան Յոհանիսի Իմաստասիրի։

ԽԶ. Աւանդութիւն Հրէից վասն ողորմութեան²։

Այս ենթախմբի ձեռագրերից միայն Ե-ն է, որ չունի «Աւանդութիւն Հրէից վասն ողորմութեան» կանոնախումբը և դրա փոխարեն նշված է «Յաղագս ազգայկանութեան և թուով շարադրեալ այսպէս» (Հակոբ Ղրիմեցի)³։

Սակայն հետաքրքիրն այն է, որ մեր ուսումնասիրած և ոչ մի ձեռագրում չենք գտնում Կանոնագրքի կազմվելու մասին Հովհաննես Օձնեցու գրած հիշատակարանը, բացի այս ենթախմբի հինգ ձեռագրերից⁴։

Այս չորս ենթախմբերի բովանդակութլան ցանկերի և բուն ձեռագրերում դասակարգված կանոնախմբերի ուշադիր և մանրամասն քննութլունը հնարավորութլուն տվեց պարզելու այդ ենթախմբերի առաջացման հետեյալ սխեման։

¹ Պատմական այս մի բանի նյութերը (Ա—Զ) չեն արձանագրված ձեռագրերի կանոնախմբերի բովանդակութլան ցանկում, մինչդեռ վերջինում նշված ԽԱ—ԽԶ կանոնախմբերը և Հով. Օձնեցու հիշատակարանը բուն ձեռագրում գրված են վերևում նշված նյութերից հետո, դարձյալ առանց համարակալման։

² Այս մեղբերումը կատարված է ըստ կանոնախմբերի բովանդակութլան ցանկի, այստեղ կնշենք, թե այդ վերնագրերից յուրաքանչյուրը բուն ձեռագրում ինչ վերնագրով է պահվել։

Ա. Թուխտ զոր առաքեաց Յակոբոս եպիսկոպոս Երուսաղէմի առ Կոզրատոս։

Բ. Գիր կանոնական սրբոյն Եպիփանու։

Գ. Մեծին Ադադանգեղոսի ի բանէն որ դիայեն է։

Դ. Երանելոյն Մեսրոպալ Հայոց վարդապետի ասացեալ։

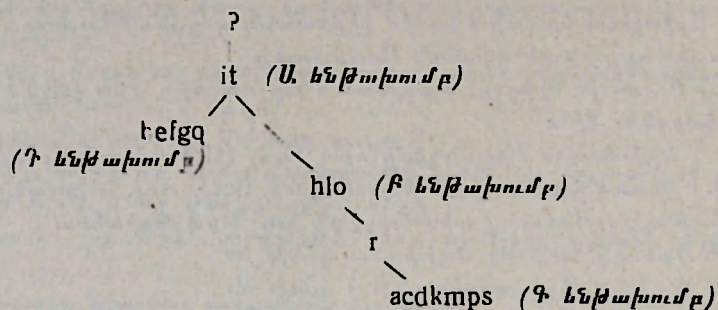
Ե. Յոհանիսի Իմաստնասիրի Հայոց կաթողիկոսի յիշատակարան։

Զ. Աւանդութիւն Հրէիցն վասն ողորմութեան։

Ի. Յոհաննու Մանդակունեցուն է ասացեալ (Կանոնագրքում եղածը, վերջից թերի) ցանկում չի պահվել (տես ձեռագրի էջ 190ա—198ա)։ Հմմտ. ԵԲԶ ձեռագրերը։

³ Ի գեպ, այս ենթախմբի Ե ձեռագիրը ունի կանոնախմբերի երկու ցանկ. առաջինը՝ 1բ—2բ էջերում, երկրորդը՝ 3ա—4ա էջերում։ Սրանց մեջ եղած տարբերութլունը աննշան է և վերաբերում է մի երկու վերնագրերի ետ ու առաջ գրված լինելուն, օրինակ՝ Մակար, Աթանաս, թե Աթանաս, Մակար։ Միակ կարևորն այն է, որ առաջին ցանկում տեղ են գտել նաև բուն ձեռագրում եղած այն նյութերը, որոնք նշեցինք վերևում՝ Նիկիայի ժողովի մասնակիցների ցուցակը և հաջորդ հինգ նյութերը։

⁴ Ձ ձեռագրի վերջից թերթեր ընկնելու պատճառով նշված հիշատակարանը կորել է, բայց որ այն եղել է ձեռագրում, երևում է բովանդակութլան ցանկում եղած նշումից (էջ 2բ)։

Այն հանգամանքը, որ այս չորս հնթախմբերի ձևագրերում Ա—Խ կանոնախմբերը և՛ բովանդակության ցանկերում և՛ բուն ձևագրերում նույն հաջորդականությամբ կրկնվում են, մեզ հնթադրել է տալիս, որ դրանք բոլորն էլ սկիզբ են առել միևնույն հնագույն ձևագրի որևէ մի տարբերակից, սակայն, ժամանակի ընթացքում ընդօրինակվելով և Կանոնագրերն նոր կանոնախմբեր ավելացվելով՝ դրանք միայն շարունակության մեջ շեղվել են միմյանցից:

Ի՞նչ Այժմ այն մասին, թե ի՞նչ աղերս կարող է լինել Կանոնագրերի Ա և Բ խմբերի միջև: Ա խմբի բոլոր ձևագրերի¹ թե՛ բովանդակության ցանկերի և թե՛ բուն ձևագրերի Ա—Խ կանոնախմբերը գտնում ենք Բ խմբի բոլոր չորս հնթախմբերում, թեև տարբեր դասակարգմամբ, իսկ դա նշանակում է, որ Հովհաննես Օձնեցու Կանոնագիրքը ժամանակի ընթացքում, այլ կանոնախմբերի ավելացմամբ, դարձել է 40 կանոնախումբ ունեցող ժողովածու: և դրանից հետո միայն X դարի 90-ական թվականներին է վերավերակվել նրա կառուցվածքը և ստեղծվել՝ կոնոնագիրք-ձևագրերի Բ խումբը²:

Այսպիսով, վերջինիս առաջին հնթախումբը փարեղի է համարել Կանոնագրերի վերակազմված բնագրի հետագա որևէ տարբերակի ընդօրինակություն, որը կանոնախմբերի դասավորության առանձնահատկությամբ ավելի հին է, քան 1098 թ. ընդօրինակված A ձևագիրը: Այդ երևում է նրանից, որ նշված հնթախմբի կանոնախմբերի ցանկում չենք գտնում A ձևագրերի

¹ Կատի չուսննթ թերի ձևագրերը:

² Կանոնագիրք-ձևագրերի Բ խմբում սկզբնապես պետք է լինեին 40 կանոնախումբ, իսկ դրանից հետո եղածները ավելացվել են հետագայում: Ա և Բ խմբի ձևագրերի աղերսի առնչությամբ հետադարձությունից զուրկ չեն նաև հետևյալ փաստերը. նախ՝ Ա խմբի A ձևագրի կանոնախմբերի ցանկի վերջագիրը՝ «Շարադրութիւն կանոնաց եղեալ և այս կապգ և չափ գլխոցն» ձևով գտնում ենք Բ խմբի իլրէ ձևագրերում, երկրորդ՝ առարկայական ցանկը իլրէ ձևագրերում լինելով անխորագիր, ինչպես A-ում, դարձանայի կերպով համապատասխանում է A-ին, երկուորի մոտ էլ նույն 288 վերնագրերը (աննշան մի քանի շեղումներով նաև beighoq ձևագրերում): it ձևագրերի առարկայական ցանկը ավելի համապատասխանում է A-ին քան իր՝ Բ խմբի beighloqr ձևագրերի ունեցածին, քանի որ այն վերնագրերը, որ չենք գտնում b և սրան հարող ձևագրերում, հանդիպում ենք իt և A ձևագրերի առարկայական ցանկերում: A և իt ձևագրերի առարկայական ցանկերի վերնագրերի դիմաց նշված հոդվածների ընդհանուր կարգահամարները, հասկանալի պատճառով, տարբեր են, որովհետև դրանք պատկանում են տարբեր խմբերի: A և իt ձևագրերի շոշափելի կողմերի վրա հարկ համարեցինք կանգ առնել, որովհետև իt ձևագրերը, ինչպես նշեցինք վերևում, հանդիսանում են Բ խմբի ձևագրերի հնագույն որևէ օրինակի մի տարբերակից վերցված բնագրեր:

40-րդ (բնագ. 18) կանոնախմբից հետո ավելացված կանոնախմբերից և ոչ մեկը:

Ի.Գ. Այժմ տեսնենք, թե վերևում նշված երկու՝ Ա և Բ խումբ ձևազրկ-
յրը, միևնույն ընթերցվածների տեսակետից, ինչպիսի աղերս ունեն միմյանց
նկատմամբ: Եթե նկատի ունենանք միանման ընթերցումները և չիքերը, ապա
Ա խմբի ձևազրկերը հիմնականում կարելի է բաժանել երկու ենթախմբի՝
ABCDEFGHIJ և KLMNOPQRSTUVWXYZ: Օրինակ՝ այս երկու ենթա-
խմբերում Կղեմեսի կանոնախմբի 1-1 հոդվածների տարբեր լինելը կարող է
հանդիսանալ մեր ասածի ապացույցը: Սակայն այդ երկու ենթախմբերն էլ,
իրենց հերթին, բաժանվում են միմյանց ավելի մոտ ձևազրկերի, օրինակ՝
ABU՞ որպես կանոն ուսլիս են նույն ընթերցումները և չիքերը, CDGH-ը՝
նույնը. երկրորդ ենթախմբից՝ IJNOPVW՝ նույնը, KLMQRSTXYZ՝ նույնը:
Սակայն, պատահում է, որ միևնույն ենթախմբի առանձին ձևազրկեր, երբեմն
շեղվում են: Այդտեղ նկատում ենք ավելի ձևազրկի կամ ձևազրկերի առանձ-
նահատուկությունները, երբ լուրաքանչյուր ընդօրինակության ժամանակ թույլ են
տրվել սխալներ, որոնք անցել են հետադառնում կատարված ընդօրինակու-
թյուններին: Այս տևողությունից նախկին, վերջին ձևազրկերը բաժանվում են
ավելի մանր ենթախմբերի, օրինակ՝ KLMQST, NOW, IJ, RXY, իսկ Ս ձև-
ազրկում չիքերը անչափ շատ են. դա կարող է բացատրվել ոչ միայն գրչի
անաշուկաթյամբ, այլև նրանով, որ ընդօրինակությունը անհաջող և սխալա-
շատ ձևազրկից է կատարվել:

Ձևազրկերի Բ խումբը միևնույն սկզբունքով բաժանվում է հետևյալ
ենթախմբերի՝ acd, belgq. ավելի մոտ են՝ bq և eg ձևազրկերը. hllort ենթա-
խմբում ավելի մոտ են hlo և irt ձևազրկերը. kmpr-ում ավելի մոտ են km
և ps ձևազրկերը: Եթե նկատի ունենանք, որ միմյանց մոտ գտնվող kmpr և
hlo ենթախմբերի միջև ամենահին ձևազրկերն են k-ն՝ 1671 թ. և h-ն՝
1639 թ., թերևս ենթադրելի է, որ mpr ձևազրկերը ընդօրինակվել են k-ից,
իսկ lo-ն՝ h-ից:

Անշուշտ ուշադրով է արժ հանգամանքը, որ երկու՝ Ա և Բ տարբեր
խմբերի առանձին ձևազրկեր, տալիս են միևնույն ընթերցվածները, օրինակ՝
lehlort ձևազրկերը ունեն «միամտեալ» ընթերցումը, փոխանակ «մի ամ
մտեալ» (էջ 126, տող 7) կամ NOWbelgq ձևազրկերը՝ «մեռանին կանայք
արանց մինչև» փոխանակ «մեռանին մինչև» (էջ 107, տող 11) և կամ OWbq
ձևազրկերը՝ «ամօթով» փոխանակ «անաթով» (էջ 93, տող 3): Ըստ երևույ-
թին, երբեմն Ա խմբի որևէ ձևազրկ ընդօրինակելիս, ընթերցումները ստու-
գելու, թե ճշտելու նպատակով, օգտագործել են Բ խմբի որևէ ձևազրկ և
կամ ընդհանրապես: Սակայն, հնարավոր է, որ ընդօրինակության համար
միաժամանակ օգտագործել են նշված երկու տարբեր խմբերի ձևազրկերից:
Այդ տեսակետից չափազանց հետաքրքիր է F ձևազրկի հիշատակարանը,
որը գրիչը թողել է կանոնագիրք-ձևազրկը ընդօրինակելուց հետո. «Ո՞վ ըն-
թերցողը եւ լսողը, լորժամ ընթեռնուք՝ միտ դիք իմոյ բանիս, վասն օրի-
նակի գրչիս. նախ և տոաջին պատճառն՝ օրինակն Բ էր. երկրորդ՝ Ա հին, Ա
նոր. երրորդ՝ նորին բնաւ չիք ստագութիւն. չորրորդ՝ հինն բնաւ չիք սղալու-
թիւն... Ես արնպէս վարանէի, կսկծալի արտասուէի, բայց մարդոյ ոչ յայտնէի:
Ես իմում անձին գլորէի (sic) և լիւտութեամբ ապաւինէի. նոր աւերինակն ձախ
կողմս դնէի ի դիրն հալէի, շատ սխալ ի միջի տեսանէի, լերեսս դար-

ձուցանէի՝ դէպ յԱստուած ակնարկէի, հին օրինակն աջակողմս դնէի ստուգութիւն ի միջի տեսանէի սրտակաթ լինէի, բայց...¹ տեսանէի տւրինակին լետս դառնալի սիր[տա] խոցուով լցուէի, բայց հոգին սուրբ աղաչէի...²։ Դժբախտաբար չգիտենք, թե գրչի ձեռքի տակ ինչ ձեռագրեր են եղել, գուցե երկուսն էլ պատկանել են միեւնուն խմբին և սակայն նույնքան հնարավոր է՝ տարբեր խմբերի։ Համենայն դեպս, ուշագրաւն ան է, որ երբեմն ձեռագրերից ընդօրինակութիւն կատարելիս միայն մեկ ձեռագիր չեն վերցրել, այլ երկուսը, որպէսզի առանձին ղժվարընթեռնելի կամ անհասկանալի բառեր ստուգեն մեկը մյուսով և այդ երկու ձեռագրերից վերցված առանձին բառեր անցկացնեն ընդօրինակվող ձեռագրերում։ Նման բան, ըստ երեւութին, պատահել է վերևում, որպէս օրինակ նշված երկու տարբեր խմբերի միեւնուն ընթերցանութիւնը ունեցող ձեռագրերի հետ։

ԻԴ. Այն հարցը, թե Հովհաննէս Օձնեցու կազմած Կանոնագիրքը, կանոնախմբերի կազմութիւն տեսակետից, այս երկու խմբերից որի՞ մեջ է համեմատաբար անաղարտ պահվել, նոր չէ, որ առաջ է քաշվում։

Հայագիտութիւն մեջ այդ հարցին նվիրված ամբողջական աշխատութիւն չկա։ Որոշ բանասերներ, նայած թե ձեռքի տակ ինչպիսի ձեռագիր են ունեցել (Ա. թե Բ. խմբին պատկանող), ըստ անմ էլ, կարծիք են հայտնել. օրինակ՝ Հ. Տաշլանը Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի № 256 ձեռագրի (Բ. խմբին պատկանող) մասին գրում է. «Մատենան է Կանոնագիրք լիակատար, աւելի հաւատարիմ Օձնեցու խմբագրութեան»³։ Մ. Օրմանյանը ավելի հեռուն է գնում, նույնիսկ որոշելով Հովհաննէս Օձնեցու Կանոնագրքի մեջ մտած կանոնախմբերի քանակը։ Նա օգտվելով Սկյուտարի Ս. Խաչ եկեղեցում պահվող մի կանոնագիրք-ձեռագրից, որը նույնպէս պատկանում է Բ. խմբին, գրում է. «Օձնեցիին հարազատ գործը պէտք է փակենք Լէ գլուխին (իմա կանոնախումբ— Վ. Հ.) և 1207-րդ կանոնին, որ կը մակագրուի՝ Կանոնք Տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի»⁴։

Եվ այս 37 կանոնախմբերը⁵ նա բաժանում է հետևյալ կերպ.

1. Ընդհանուր եկեղեցական ավանդական կանոններ՝ չորս կանոնախումբ։
2. Ազգային-եկեղեցական ավանդական կանոններ՝ երկու կանոնախումբ։
3. Տիեզերական ժողովների կանոններ՝ հինգ կանոնախումբ։
4. Մասնավոր (տեղական) ժողովների կանոններ՝ ինը կանոնախումբ։
5. Սուրբ հայրերի կանոններ՝ ինը կանոնախումբ։
6. Ազգային ժողովների և հայրապետների կանոններ՝ ինը կանոնախումբ։

Ընդամենը՝ 38։

Այսպիսով՝ վերոհիշյալ բանասերները ձեռքի տակ ունենալով մեր կողմ-

¹ Այստեղ մի բառ եղծված է։

² Էջ 222բ, 324բ, Ի ձեռագիրը նույնպէս ընդօրինակված է երկու ձեռագրից, ահա գրչի վկայութիւնը. «...ըսկիդըն արարի յերկուց ընտիր օրինակաց» (էջ 299բ)։ Մի այլ օրինակ չգրեցի... բաղմեռանգ գիրքս աղօթից, բաղում աշխատութեամբ Բ և Գ դադափարէ օրինակելով...» (տես Հ. Թօփճյան, Յուդեական ժողովածուաց Գաբեան Խաչիկ վարդապետի մասն Բ, Վարդապատ, 1900, էջ 29)։

³ Յուդեական հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 649.

⁴ Աղղապատում, հտ. Ա, էջ 832.

⁵ Սակայն, ինչպէս հաջորդ տողերից երևում է, կանոնախմբերի թիվը ոչ թէ 37 է, այլ 38.

մից նշված Բ խմբի որևէ ձեռագիր, վերջինիս սկզբի մասը՝ 1—37-րդ կանոնախմբերը, համարել են Հովհաննես Օձնեցու կազմած Կանոնագիրքը։ Սակայն, երկարատև որոնումները և մեր ձեռքի տակ եղած մի քանի տասնյակ ձեռագրերի բովանդակության ուշադիր և մանրազնին ուսումնասիրությունը մեզ բերեցին այն հաստատ եզրակացության, որ Հովհաննես Օձնեցու Կանոնագիրքը պահվել է Ա խմբի ձեռագրերում և նրա կազմած ժողովածուն պետք է ունեցած լինի 24 կանոնախումբ՝ Առաքելական (Ա) կանոնախմբից մինչև Իր՝ Հովհաննես Օձնեցու կանոնախումբը (ԻԴ)։ Այդ նույն տեսակետը ավելի վաղ, ինչպես պարզեցինք հետագայում, ունեցել են նաև Ս. Տիգրանյանը¹ և Ն. Ակինյանը²։ Այդ պատճառով էլ Կանոնադրքի սույն հրատարակության հիմքում դրեցինք Ա խմբի ամենահնագույն Ա ձեռագիրը, նպատակ ունենալով ներկա հատորում Կանոնագիրքը հրատարակել այնպիսի բովանդակությամբ, հնչալիսին եղած պետք է լիներ Հովհաննես Օձնեցու ժամանակ։ ԻՆ. Նյութերի ընտրության տեսակետից Հովհաննես Օձնեցու կազմած Կանոնագիրքը բովանդակում է ոչ-հայկական՝ Թարգմանական, և հայկական՝ ինքնուրույն իրավաբանական նյութեր։ Ոչ-հայկական՝ Թարգմանական նյութերից Կանոնագրքում գտնվում են առաքյալներին վերագրված երեք կանոնախմբեր՝ Առաքելական, Կղեմեսի և Շարանց հետևողաց։ Վերջինիս Թարգմանություն լինելն առաջիմ երկբալիսի է։ Այն թերևս ստեղծված լինի հալ եկեղեցու ուրուրում, Օձնեցուց շատ առաջ։ Թարգմանական մյուս նյութերից պետք է նշել տիեզերական երեք ժողովների՝ Նիկիայի, Կ. Պոսի (Ա) և Եփեսոսի որոշումները, տեղական վեց ժողովների՝ Անկյուրիայի, Նեոկեսարիայի, Անտիոքի, Գանգրայի, Լավոդիկեի և Սարդիկեի ժողովների կանոնախմբերը։ Սրան պետք է ավելացնել նաև Կեսարիայի ժողովի կանոնախումբը, որի՝ Կանոնագրքում գտնվող բնագրի ինքնությունը վիճելի է։ Վերջապես եկեղեցական հայրերից երեքը՝ Աթանաս Աղեքսանդրացու, Բարսեղ Կեսարացու և Սեանտոսի կանոնախմբերը, ընդամենը 16 կանոնախումբ։ Հայկական՝ ինքնուրույն նյութերից պետք է նշել Շահապիվանի, Դվինի երկու ժողովների որոշումները և հալ եկեղեցու նշանավոր գործիչների՝ Գրիգոր Լուսավորչի, Սահակ Պարթևի, Հովհան Մանդակունու, Աբրահամ Մամիկոնեից եպիսկոպոսի և Սահակ Ձորոփորեցու կանոնախմբերը, ընդամենը՝ 8 կանոնախումբ։ Այսպիսով, Կանոնագրքի Հովհաննես Օձնեցու կազմած ժողովածուում գտնվում են 24 կանոնախմբեր։ Այս նյութերը աննշան բացառությամբ դասավորված են ժամանակագրական կարգով՝ նախ ոչ-հայկական՝ Թարգմանական նյութերը, ապա հայկական՝ ինքնուրույն։

ԻՉ. Մեզ հասած կանոնագիրք-ձեռագրերում վերնագիր չի պահվել, թեև հայագիտության մեջ, ինչպես նշեցինք վերևում, այն հայտնի է Կանոնագիրք կամ Կանոնդիրք անունով։ Գրիչները, որոնք ընդօրինակել են կանոնագիրք-ձեռագիրը, իրենց թողած հիշատակարաններում կոչում են հենց այդպես՝

¹ Ս. Տիգրանյան, Հայոց իրավունքի պատմություն, Երևան, 1923, (մեքենագրված, ձեռագրի իրավունքով), էջ 139—143, 146—147,

² Ն. Ակինյան, Թուղթ Մակարայ Բ Երուսաղէմի Հայրապետի առ Վրթանէս եպիսկոպոսապետ Սիւնեաց Թաղազս կարդաց եկեղեցւոյ, Վիեննա, 1930, էջ 108, Տես նաև Խ. Սամուելյան, Հին Հայ իրավունքի պատմությունը, հտ. 1, էջ 48:

Կանոնագիրք կամ այլ անուններով, օրինակ՝ «...լիշատակ է Կանոնագիրքս...»¹, «... մեղապարտ գորղ կանոնացս...»², «... լաւարտ հասանել այս սուրբ գրոց, որ կոչի կանոնք...»³, «գրեցաւ կանոնական գիրըս»⁴:

Կանոնագրքի սկզբում դրված է նրա բովանդակութիւնը, ուր նշված են կանոնախմբերի վերնագրերը: Այնուհետև հաջորդում է առարկայական ցանկը՝ որը ցույց է տալիս, թե Կանոնագրքում ինչպիսի հարցերի մասին կարող են յտեղեկութիւններ գտնել, ասենք՝ ամուսնալուծութեան, կամա թե ակամա ըսպանութիւնների մասին և այլն:

Յուրաքանչյուր կանոնախումբ բաժանված է առանձին հոդվածների՝ կանոնների, համապատասխան համարակալմամբ, ասենք՝ Առաքելական (Ա) կանոնախումբը ունի 34 հոդված, ապա հոդվածների համարակալումը տրված է 1—ից մինչև 34 (Ա—ԼԴ). Կղեմեսինը՝ 85 հոդված, ապա հոդվածների համարակալումը տրված է 1—ից մինչև 85 (Ա—ՁԵ), և այլն: Բացի յուրաքանչյուր կանոնախմբի վերևում նշված մասնավոր համարակալումից, նթե կարելի է այդպես ասել, առաջին կանոնախմբի հոդվածներից մինչև վերջին կանոնախմբի հոդվածները, մասնավոր համարակալման ղուգահեռ գրված է յուրաքանչյուր հոդվածի ընդհանուր հերթական համարակալումը:

Կանոնագրքի յուրաքանչյուր կանոնախմբի սկզբում գտնվում են տվյալ կանոնախմբերի հոդվածների բովանդակութիւնն արտահայտող վերնագրերի ցանկեր, որոնց վերնագրերի հերթական համարակալումը համապատասխանում է տվյալ կանոնախմբի հոդվածների մասնավոր համարակալմանը:

Կանոնագիրք-ձեռագրերում առարկայական ցանկը մեծ մասամբ հաջորդում է կանոնախմբերի ցանկին՝ «Ծանկ է միահամուռ կանոնիս» վերնագրով: Կան նաև այնպիսի ձեռագրեր, որոնք չունեն այդ վերնագիրը, օրինակ՝ Ա. կամ ունեն որևէ տարբերութիւն, օրինակ՝ «Ծանկ է կանոնիս» (Ո, էջ 1ա), «Ծանկ է միահամուռ կանոնքիս» (Լ, էջ 2ա), և այլն: Ավելի հետաքրքիր է Մ ձեռագրում պահված վերնագիրը. «Յրուացանկ է սրբոց կանոնացս»⁵: Առարկայական ցանկը արված է գործնական նկատառումներով, որպեսզի հետաքրքրւթիւն առարկա հանդիսացող որևէ հոդված կարողանան ղլուրութիւմի գտնել. դիցուք՝ եթե մեկին անհրաժեշտ է իմանալ, թե գողութեան մասին Կանոնագրքում թիչ հոդվածներ կան, նա կդիմի այդ ցանկին և կհետեի խնդրո առարկա հանդիսացող վերնագրի դիմաց դրված հոդվածների ընդհանուր համարներին և կարիք չի ունենա ամեն անգամ Կանոնագիրքը ծալրից ծալլ կարդալու:

Մեք օգտագործած ե՛ Ա խմբի և՛ Բ խմբի ձեռագրերում առարկայական ցանկերը միանման չեն. ժամանակի ընթացքում, Կանոնագրքի օգտագործման գործնական անհրաժեշտութիւնից ելնելով, այն ենթարկել են փոփոխութեան՝ մերթ ընդարձակել առարկայական ցանկը՝ շերտավորելով առանձին

¹ ԱՅ 3097, էջ 335ա, հմմտ. ԱՅ 3291, էջ 471ա, 8938, էջ 495ր, 5148, էջ 170ա, 2677, էջ 305բ, 8006, ի պահպանակ, էջ 1ա, 646, էջ 101ա, 9298, էջ 310ա:

² ԱՅ 783, էջ 68ա. հմմտ. ԱՅ 2677, էջ 305ա, 778, էջ 291ա:

³ ԱՅ 4403, էջ 283ա, 4631, էջ 291ա, 5894, էջ 299ա, 8380, էջ 264ր:

⁴ ԱՅ 783, էջ 200բ:

⁵ Այս անբմինը գործածում ենք ժամանակակից իմաստով:

⁶ Էջ 3բ:

հողմածները՝ բովանդակությունը, մերթ ալից ցանկերը կազմել այբբենական կարգով՝ փնտրածը ալիքի շուտ գտնելու համար¹։

Այս խմբի ինը ձևագրերում՝ DGHNRUWeu չի պահպանվել առարկայական ցանկը, ձևագրերից թերթերը ընկնելու պատճառով։ Մնացած ձևագրերը ըստ առարկայական ցանկի բաժանվում են հետևյալ ենթախմբերի. ա. Ա. բ. BCEF. գ. ծ. դ. iJ KLMOP. STVXYZ։ Բ խմբից առարկայական ցանկ չունեն կօps ձևագրերը², ձևագրերից թերթերը ընկնելու պատճառով. մնացածները

¹ Ընդհանուր առարկայական ցանկի վերնագրում կազմողը այդպես էլ գրում է. «Ցանկ կանոնիս ստուգարանեալ ճշգրտապէս վասն զիւրագոյն գտանելոյ հոգեւոր դատաւորաց» (էջ 1ա, հմմտ. էջ 291բ)։ Տես նաև Ի ձևագրում, էջ 293բ. նույնիսկ երկու ձևագրերում (ՁՅՁԵ 3281, 8444), առանց կանոնագրերի, պահվել է միայն առարկայական ցանկը, որ կաղմել է Հակոբ Շամախեցին 1731 թ.։ Այս ցանկն ունի ներածական (ՁՅՁԵ 3281, էջ 103աբ, 8444, էջ 379ա—400ա) հետևյալ վերնագրով. «Նախագեկութիւն եզրցի սիրովնական հոռումնասիրւացոյ մանկանց՝ վասն բոլոր ցանկիս կանոնականաց մատենից» (3281, էջ 103ա)։ Ներածականում հեղինակը գրում է. «Քանզի թէպէտ գոյր սա յօրինեցեալ յաստատահամոզից տրանցի վաղնջոց ժամանակաց, սակայն ոչ էր կարգաւորեալ և պարզեալ այբուսերիւք, այլ էր խառն ի խոռոն, նաև համարն միեւնոյն էր ամենայն տանց կանոնաց, զի ի սկզբունէ գրքին մինչ ցվախճան նորին հասարակապէս ամենայն կանոնք վարէին (լ.կ. վալէին) այնու. համարով, ոչպէս տեսեալ իրկ էք. նմին իրի միեւնոյն ցանդ ոչ լինէ՛ս պիտո՛ւտցո՛ւ. ամենից կանոնականաց գրոց, այլ հարկ էր զի իւրաքանչիւր կանոնական գիրք զցանդ իմն ունիցէր ըստ շաւղի և ըստ որքանութեան իւրում» (ՁՅ 3281, էջ 103ա)։ Այստեղ Հակոբ Շամախեցին նկատի ունի յուրաքանչյուր կանոնախմբի սկզբում գրված շովհաննես Օձնեցու կազմած ցանկերը Այնուհետև. «Երայց սակայն և այնու ոչ ևս լինէ՛ս տեսեալ, վասն զի թերևս լինէր զի մոռացմամբ, ի տեղի մետասան համարին գրելը երկուտասան, յայնժամ երկուտասան լինէր երեքտասան։ Եւ այսպէս ամենայն ներհետեւ թիւրէին միշտ ի վախճան գրքին, որոց պատճառն էր հասարակութիւն համարին, ուստի կարի զգուստութիւնս և զաշխատալնս կրէին ըստ ինձ շարիշք և յապակիրթք ոմանք, ի զիւտս լանից իւղեանց։ Այս աղաքաւ և ես հարկաւորեցեալ յիմոցս տկար մտաց, հաւաքեցի զսա բ շարս այբուսերից, և մանաւանդ զհասարակութիւն համարին յատկացուցի, զի իւրաքանչիւր կանոնի իւրով սուանձնակեալ համարովն վարեցցի։ Այլի ամենայն կանոնական գրոց անսխալ պիտուսացի, զի ի ձեռն այսմ այբուսերին, շարագրութեանս և յատկութեան համարին զիւրութեամբ և ըշտապով գտցեն գնացելիսն իւրեանց՝ ինդրոգրն բանից» (ՁՅ 3281, էջ 103ա)։ Ահա թե ինչու Հակոբ Շամախեցին կաղմել է այս ցանկը, ներածութեանից հետո տրվում է բուն ցանկը (ՁՅՁԵ 3281, էջ 104ա—111ա, 8444, էջ 401ա—418բ)՝ «Յանչ բոլոր կանոնաց գրոց ի շարս այբուսերից հաւաքեցեալ և ոչ թայց աշխատանաց ի Յակոբայ զիտնական և առատիմաստ վարդապետէ Շամախեցույ» (էջ 104ա) վերադառնալով (ՁՅ 8444 ձևագրում «ի Յակոբայ զիտնական և առատիմաստ վարդապետէ Շամախեցույ» համարեցեալ հատվածը չի պահվել, էջ 401ա)։ Ցանկն այբբենական է Ա-ից մինչև Օ, օրինակ, «Ազապաղն որ մասնականաւ է՝ Ա. Սահ. խաւ Աղապս հանգուցելոց որք անգոսնեն՝ Գանդ. մա. Ի. Նիկ. ծք. Ի. Բարսղի ճղղ. ճղէ, ճղը, ճղթ» (էջ 104ա) և այլն։ Հակոբ Շամախեցին այբբենական ցանկի յուրաքանչյուր վերջիցի զիմաց տալիս է հանոնագրերի հողմածների մասնավոր համարները և ոչ թե ընդհանուր, ինչպես հանդիպում ենք նաև այլ ձևագրերում։

Ցանկից հետո տրված է այն կանոնագիրք ձևագրի բովանդակությունը՝ (կանոնախմբերի վերնագրերը) ՁՅՁԵ 3281, էջ 111բ, 8444, էջ 419ա—420ա), որից օգտվել է Հակոբ Շամախեցին՝ առարկայական ցանկը կաղմելիս։ Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ նրա օգտագործած ձևագիրը պատկանում է վերելում նշված ձևագրերի Ա խմբին։ Եթե բացառենք սույն հրատարակության 3—4 էջերում լույս տեսած ցանկի վերջին՝ 37-րդ «Տեառն Յովհաննու. Մանդակունւոյ ի կոչումն ապաշխարութեան՝ տունս ՃՅ կանոնախումբը, ապա մնացած կանոնները միեւնոյն հանդիմանությունով գտնուում ենք Հակոբ Շամախեցու օգտագործած ձևագրերում։

² Օ ձևագրում աստղայական ցանկից ընկել է սկզբի մասը։

բաժանվում են հետելալ ենթախմբերի. ա. beighilqrt. բ. m. գ. acd: Այստեղ ամենից հետաքրքիրն այն է, որ Ա խմբի A ձեռագրի առարկայական ցանկի բովանդակությունը համապատասխանում է Բ խմբի ilt ձեռագրի ունեցած առարկայական ցանկի բովանդակությանը, իսկ սրանց դիմաց դրված համապատասխան հոգվածների ընդհանուր համարները տարբեր են, քանի որ երկու խմբում կանոնախմբերը տարբեր դասակարգում ունեն։ Այս երևույթը չափազանց ուշագրավ է, ըստ երևույթին, այդ նմանության և տարբերության մեջ արտահայտվում է Ա խմբի A կամ որևէ այլ հնագույն ձեռագրից Բ խմբի հնագույն (Ա) ենթախմբի անցման երևույթը։

Թեև Կանոնագրքի առարկայական ցանկի բովանդակության դիմաց դրված ընդհանուր համարները պետք է համապատասխանեն Կանոնագրքում գանվող զանազան կանոնախմբերի տվյալ հոգվածի ընդհանուր համարներին, բայց, ինչպես նշեցինք վերևում, շատ դեպքերում այդ համարները հաճախակի ընդօրինակությունների հետևանքով աղճատվելով շեղվում են։ Այդ բանը ժամանակին նկատել են առանձին ձեռագրերի գրիչներ և թողել իրենց տարակուսանքը. օրինակ՝ C ձեռագրի գրիչը գրում է. «Յայսքան տեղիս ոչ ուղիղ գնան համարագիր մեծ ցանկին ԼԴ ԼԴ, ՃԾԲ ՃԾԲ, ՃԿԵ ՃԿԵ, ՄԾԸ, Շ Շ, ՉԿ, ՊԲ ՊԲ»¹, Նույն գրիչը մի այլ տեղ դարձյալ գրում է. «Մի զայրասցիս վասն թիւրութեան համարածս գծողիս, բազում աշխատեցայ և ոչ եղև հնար ուղղելոյ, քանզի մեծ ցանկն ի վերայ այսմ աւելի և պակաս համարացս է շինեալ»²։ Մի այլ ց ձեռագրի գրիչը գրում է. «Արդ՝ աղաչեմ գձեզ, ով սուրբ հայրք և եղբարք, անմեղադիր լերուք անյարմարութեան գրիս, քանզի շտապ գրեցի, այլև ցանկ ի սորա զսղայանքն ի յօրինակէն էր և վասն շտապով գրելոյս չի կարացի տեղն բերուլ...»³։

Իհ. Կանոնագրքի ներկա հրատարակության համեմատությունների համար օգտագործված 48 ձեռագրերից՝

1 ձեռագիր XI դարի է, 1 ձեռագիր XIII դարի, 3 ձեռագիր XIV—XV դարի, 36 ձեռագիր XVII դարի, 5 ձեռագիր XVIII դարի, 2 ձեռագիր XIX դարի։

Ինչպես տեսնում ենք, 36 ձեռագիր, կամ ավելի քան 80 տոկոսը ընդօրինակվել են XVII դարում, այն դարում, երբ 300 տարվա քաղաքական վարիվերումների, հազար ու մի ասպատակությունների, հրի ու սրի միջով անցնելով, հայ ժողովուրդը, տարագաղթի պայմաններում, դեռ չբուժած իր վերքերը, նորից ձեռնամուխ է լինում մշակութային-լուսավորական աշխատանքներին, որոնք XVII դարում նկատելի աշխուժացում են ապրում։ Այդ ժամանակաշրջանում ընդօրինակվում են բազմաթիվ ձեռագրեր, այն համոզմամբ, որ, ինչպես ասում է Վարդան Բաղիշեցին, «...Լ. Ս գրոցս նորոգելն և ի հնութենէ յառաջածելն և ի փթածութենէ ի կենդանութիւն ածելն մեծ է, քան զեկեղեցիս շինելն...»⁴։

¹ Էջ 71բ, ներքևի լուսանցքում։

² Էջ 72ա։

³ Էջ 170ա։ T ձեռագրի երկու էջերի ներքևի լուսանցքներում, ըստ երևույթին մեկ ուրիշը այդ մասին նույնպես գրել է. «Ով եղբայր սեզիր համարն (իմա՝ հոգվածների ընդհանուր համարները—Վ. Հ.) ծուռ է գրած», էջ 247բ տե՛ս նաև 260ա էջում։

⁴ Մանր ժամանակագրություններ, հա. II, Ծրեան, 1956, էջ 386։

Նույնքան հետաքրքիր է ձեռագրերի ընդօրինակման վայրերի պատկերը: Դժբախտաբար վերոհիշյալ 48 ձեռագրերից 24-ի ընդօրինակման վայրերը հայտնի չեն, իսկ 24-ից միայն երեքն է ընդօրինակվել բուն Հայաստանում, իսկ մնացած 21 ձեռագրերը՝ այլ վայրերում:

ԻԸ. Օգտագործված ձեռագրերի նկարագրության բաժնում՝ բացի 48 ձեռագրերից, նկարագրել ենք նաև ՔՔ 3788, 4088 ձեռագրերը, որոնք, թեև ուսումնասիրել ենք, բայց չենք օգտագործել համեմատությունների համար: Մեր օգտագործած ձեռագրերը չեն սահմանափակվում Կանոնագրքի քննական բնագրի համար օգտագործվածներով: Ընդհակառակը, մեկ տասնյակից ավելի ձեռագրերում թեև պահվել է Կանոնագրքում եղած կանոնախմբերի մեծ մասը բայց որովհետև այդ ձեռագրերում բազմաթիվ հոդվածներ շատ հաճախ համառոտվել են, հաճախ էլ ընդարձակվել և կամ բոլորովին դուրս նետվել, ուստի և Կանոնագրքի համահավաք բնագիրը կազմելու համար ոչ մի կերպ հնարավոր չէր օգտագործել, ուստի նման ձեռագրերի նյութերը օգտագործեցինք Ծանոթագրություններ բաժնում²:

Մատենադարանում կան ուրիշ բազմաթիվ ձեռագրեր, մի քանի տասնյակի հասնող, որոնց մեջ գտնվում են առանձին կանոնախմբեր, բայց շատ հաճախ կանոնախմբերի հոդվածները բերված են կրճատումներով կամ համառոտված, օրինակ՝ ՔՔ 44, 80, 487, 601, 837, 839, 1495, 2576, 2713, 3276, 3433, 6036, 6907, 7060, 8172, 8704, և այլ ձեռագրերում: Ք 3276 ձեռագրում ոչ միայն կրճատ են բերված առանձին կանոնախմբերի հոդվածները, ասենք՝ Անկյուրիայի ժողովից բերված է երկու հոդված, Նիկիայից՝ 5, Կեսարիայից՝ 3, Նեոկեսարիայից՝ 4, Աթանասից՝ 57, Գրիգոր Լուսավորչից՝ 22, սլլն առանձին կանոնախմբերից ոչ մի հոդված չի բերվում, բավարարվելով հետևյալ հիշատակությամբ. «Կանոն Անտիոքայն ոչ գրեցաւ» (էջ 175ա), «Կանոնք Սարգիկեալ ոչ գրեցաւ» (էջ 175բ), «Կանոնք Նիքիոսի ժողովոյն աստ ոչ գրեցաւ» (էջ 175բ) և այլն: Բնական է՝ նման ձեռագրերը ոչ միայն չէին կարող մեր գործին օգնել, այլև դրանց հետևից ընկնելով, նույնիսկ, չէինք կարողանա, թերևս մեր կյանքի ամբողջ ընթացքում, տեսնել սույն աշխատության ավարտման մոտավոր եզրերը: Այդ պատճառով էլ ձգտել ենք օգտագործել Կանոնագրքի համեմատաբար լրիվ կամ լավ պահպանված ձեռագրերը: Իսկ եթե պատահի մեկ կամ երկու նման ձեռագիր, որ չենք օգտագործել, փուլթ չէ, քանի որ եղածից բացի, այդ օրինակներից հազիվ թե նոր բան սպասվեր³: Հնարավորութիւն չենք ունեցել, արտասահմանյան բազմաթիվ մատենադարաններում գտնվող հայերեն կանոնագիրք-ձեռագրերը օգտագործել Կանոնագրքի ներկա հրատարակության համեմատական բնագիրը կազմելիս⁴:

² Սրանց մասին տես Օգտագործված ձեռագրերի նկարագրության բաժնում:

³ ՔՔ 9769 (սկզբից թերի) և 10137 ձեռագրերը թեև լրիվ կանոնագիրք են, որոնք պատկանում են մեր կողմից օգտագործված ձեռագրերի Բ խմբին, սակայն, համեմատությունների ժամանակ դրանք չենք օգտագործել, որովհետև համահավաք բնագրի աշխատանքներն ավարտելուց և տպագրության հանձնելուց հետո միայն Մատենադարանը ձեռք բերեց դրանք:

⁴ Ելմիածնում պահվում է երկու կանոնագիրք ձեռագիր: Մեր ուսումնասիրությունները ցույց տվեց, որ այդ ձեռագրերը Հակոբ Ամասացու հեղինակությունն են և պիտանի չեն այս և հաջորդ հատորների համար:

Օգտագործել ենք միտն արտասահմանում գտնվող ձեռագրերի հիման վրա կատարված առանձին կանոնախմբերի հրատարակությունները: Այդպիսիների տարընթերցվածները տվել ենք բնագրի տողատակ, օրինակ՝ Առաքելական (Ա) կանոնախմբի Հ. Տաշյանի «Վարդապետութիւն՝ առաքելոց» (Վիեննա 1896)-ին առընթեր հրատարակությունը նշված է V տառով¹, Սարգիկի ժողովի կանոնախմբի Ոսկյանի հրատարակությունը («Հանդէս Ամսօրեայ», 1942—1943 թթ.)՝ W տառով, Սահակ Պարթևի կանոնախմբի Վենետիկի հրատարակությունը («Սոփերք Հայկական», հտ. Բ, 1853)՝ X տառով, Շահապիվանի ժողովի և Սևանտոս եպիսկոպոսի կանոնախմբերի՝ Ն. Ալիխյանի հրատարակությունը («Հանդէս Ամսօրեայ», 1949)՝ Z տառով, Հովհաննես Օձնեցու կանոնախմբի Վենետիկի հրատարակությունը՝ Y տառով:

Սակայն՝ այդպես չենք վարվել այն կանոնախմբերի հրատարակությունների հետ, որոնք կատարվել են Երևանի Մատենադարանի ձեռագրերից, օրինակ՝ «Կանոնք Պարտաւի ազգային ժողովի (Սիոն կաթողիկոսի)» (Ա. Ղլտճյանի հրատարակություն), «Կանոնք Ներսէսի Բ կաթողիկոսի և Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի» (Ա. Ղլտճյանի հրատարակություն), «Կանոնք Դուռնա սուրբ ժողովին» (Մխիթար վարդապետի և Ս. Տիգրանյանի հրատարակություն), Գանգրալի ժողովի² (Լ. Խաչիկյանի հրատարակություն) կանոնախմբերը, ինչպես նաև Աբել Մխիթարյանցի «Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ», Ն. Մելիք-Թանգյանի «Հայոց եկեղեցական իրաւունք» (Ա. գիրք), Ա. Ղլտճյանի «Կանոնգիրք Հայոց»-ը: Սրանք չենք օգտագործել, որովհետև մեր ձեռքի տակ կային վերջիններիս հրատարակության հիմք հանդիսացող ձեռագրերը³:

Մատենադարանի երկու՝ №1490, 1905 ձեռագրերում, XVII դարի թարգմանություններ գտնվում են Նիկիայի, Կ. Պոլսի, Եփեսոսի և Սարգիկի ժողովների կանոնախմբերը, սրանց նախորդող և հաջորդող գրությունները, ժողովներում արտասանած ճառերը. քանի որ այդ թարգմանությունը կարող էր կատարված լինել հունարեն հրատարակված մի որևէ բնագրից և եղածն էլ ունի զգալի շեղումներ Կանոնագրքի համապատասխան կանոնախմբերից, ապա այդ թարգմանությունը չօգտագործեցինք, բավականապես դրանց մասին այս հիշատակությամբ: Այդպես վարվեցինք նաև №4036 ձեռագրի նրկատմամբ, որի 2ա-161բ էջերում գտնվում է Դիոսկորոս Աղեքսանդրացու Եփեսոսի ժողովի պատմությունը և կանոնախմբը՝ Գևորգ Դպիր Պալատցու թարգմանությամբ (XVIII դար):

Իթ. Վերևում նշված Բ խմբի չորս ձեռագրերում պահվել է Հովհաննես Օձնեցու հիշատակարանը, որը, ժամանակին պետք է կից եղած լիներ նրա

¹ Այս հրատարակության ընթերցումները բավական մոտ են մեր օգտագործած ктпр-ն ձեռագրերի ընթերցումներին:

² «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանգելոյ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833:

³ Տես Լ. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից (IV դար) աշխատության 100—110 էջերում:

⁴ Չենք օգտագործել Հ. Կետիկյանի Collectio Canonum Ecclesiae Armenae (Վենետիկ, 1940) հրատարակությունը, որովհետև վերջինս ստացվեց Կանոնագրքի Առաքելական երկու կանոնախմբերի գիտական բնագիրը կաղմելուց հետո: Համեմայն գեղյա, թեթեակի համեմատությունը ցույց տվեց, որ առանձին տարբերություններ չկան, որովհետև սրա հրատարակության հիմքում ևս գրված է Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանի № 131 ձեռագիրը:

կազմած Կանոնադրքին: Քանի որ նա ալի հիշատակարանում նշում է, թե ինչու և ինչպես է կազմել Կանոնագիրքը, նպատակահարմար գտանք հիշատակարանը ղեկավարել Կանոնագիրքի վերջում, իր՝ Հովհաննես Օձնեցու կանոնախմբից անմիջապես հետո, որպես Կանոնագիրքը եղբայրակող գրութուն¹:

Այս հատորի վերջում դրել ենք «Հավելված» բաժինը, որտեղ ղեկավարել ենք մի քանի կանոնախմբերի մեղ հասած հնագույն պատառիկները: Եվ որովհետև վերջիններս բավականին ընդարձակ են, դրանք չենք մոծել հոմաստատասխան կոնոնախմբերի հոդվածների ծանոթագրութլուններում, ալլ դրել ենք առանձին և ամբողջական, քանի որ Հովհաննես Օձնեցու կազմած Կանոնագրքի կառուցվածքը և կազմման սկզբունքները պարզելու խնդրում կարող են ուշադրութլան արժանի նլութեր տալ: Ալլ պատառիկները գտնվում են Մատենադարանի Պատառիկների Ֆոնդում հետևյալ համարներով և բովանդակութլամբ.

№ 317. Կղեմէսի կանոնախումբ:

№ 608. Շահապիվանի ժողովի, Ներսեսի և Ներշապուհի կանոնախմբեր:

№ 1216. Սահակ Պարթևի կանոնախումբ:

№ 1735. Հովհաննես Օձնեցու կանոնախումբ:

Հավելվածում դրել ենք նաև №№ 4201, 2151 ձևագրերի պահպանակները, որոնցից առաջինը բովանդակում է Առաքելական (Ա) կանոնախմբի վերջարանը², իսկ երկրորդը՝ Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբի հոդվածների ցանկը և սկզբի մի քանի հոդվածները³:

Հավելվածում ալս նլութերը հրատարակում ենք Կանոնագրքի կանոնախմբերի հաջորդականութլամբ:

1. Ալժմ մեր կատարած աշխատանքի մասին: Համեմատութլան համար ընտրած ձևագրերը ուսումնասիրելուց հետո արտագրելինք B ձևագրի բնագիրը՝ Առաքելական ից մինչև Հովհաննես Օձնեցու կանոնախումբը: Մնացած 46 ձևագրերը համեմատել սկսեցինք վերջինիս հետ: Համեմատութլան աշխատանքը կատարում էինք միալնակ, և ալն տեեց 1955 թ. մինչև 1957 թ հունիսը:

Համեմատութլունները կատարելիս աշխատել ենք նվազագուլնի հասցնել մեր կողմից թուլլ տրված հնարավոր վրիպումները: Ալլ նպատակով արել ենք ալն, ինչ թուլլ կտար մեր ուժերի լարումը: Ձեռագրերի համեմատութլան ժամանակ լուրաքանչլուր ձևագրի մասին հավաքել ենք անհրաժեշտ ալլլլլլլլլլլլ Նախաբանում և Մանոթագրութլուններ բաժնում օգտագործելու

¹ Հիշատակարանի հրատարակութլյան հիմք վերցրինք Ը ձևագիրը, իսկ մյուսների տարընթերցումները դրեցինք տողատակ, պահելով ալլ ձևագրերի և մի հրատարակութլյան յուրաքանչյուրի համար նշված լատինական տառերը: B տառով նշեցինք Մ. Ձամշյանի «Պատմութլուն Հայոց» (հտ. Բ, Վենետիկ, 1788)–ում հրատաքակված (էջ 398–399) Հովհաննես Օձնեցու հիշատակարանի տարընթերցվածները:

² Այս պատառիկներից նախապես միայն № 608–ն էր մեզ ծանոթ, իսկ մնացած երեքի մասին տեղեկացանք Մատենադարանի պատառիկների նկարագրութլյան մատյանից, որը կազմել էր Մատենադարանի գիտաշխատակից Ս. Է. Քոլանձյանը:

³ Այս ձևագրի պահպանակի վրա մեր ուշագրութլյունը հրավրեց Մատենադարանի գիտաշխատակից Ս. Պ. Լալաֆարյանը, որի համար հայանում ենք մեր շնորհակալութլյունը:

⁴ Հավելվածում հրապարակում ենք այս հատորում տեղ գտած կանոնախմբերի հնագույն բեկորները, իսկ մնացածները, որոնց համապատասխան կանոնախմբերը հնագրական ենք առանձին հատորով, կղենք վերջինիս Հավելվածում:

նպատակով: Գանձնագրքի քննական բնագիրը պատրաստվում էինք կազմել, երբ 1957 թվականի օգոստոսի 22-ին Նոր Զուղալից (Իրան) ստացանք Ա ձեռագրի լուսանկարչական պատճենը: Դրանից մեր աշխատանքի ընթացքը մի փոքր փոխվեց, որովհետև որոշեցինք Ա-ն դնել այս հրատարակության հիմքում: Այդ պատճառով, նախ՝ մեր ձեռքի տակ եղած B տարբերակի մեքենագրված օրինակը համեմատեցինք Ա-ի հետ և առաջինը դարձրինք վերջինիս ուղղագրությամբ և ընթերցումներով, իսկ այնուհետև մյուս ձեռագրերի համեմատության թերթիկները բառ առ բառ համեմատելով Ա-ի, ապա անմիջապես նաև B-ի հետ, հավաքում էինք բնագրական տարբերությունները տողատակին նշելու համար, հենց այդ ժամանակ էլ համեմատում էինք արտասահմանում լույս տեսած առանձին կանոնախմբերի հրատարակությունները և նշում տարբերությունները: Այս աշխատանքները տեղեցին շուրջ մեկ տարի:

Ձեռագրերի համեմատության ժամանակ նշեցինք բոլոր տարբերությունները, հետագայում, երբ կազմում էինք Գանձնագրքի համահավաք բնագիրը, կատարեցինք, ճիշտ է քիչ, բայց որոշ ընտրություն: Եթե մյուս ձեռագրերը տալիս էին ճիշտ ընթերցում, դրանք մուծեցինք բնագրում, իսկ Ա-ի ունեցածը նշեցինք տողատակին: Նույնիսկ այն դեպքում, երբ հունարենից թարգմանված կանոնախմբերում մի երկու ձեռագիր ճիշտ ընթերցում էին տալիս, համապատասխան հունարենին, իսկ մեծ մասը՝ ոչ, դարձյալ վարկեցինք վերևում նշվածի նման, օրինակ՝ Լավոդիկեի կանոնախմբի ԺԷ հոդվածում (էջ 232) միոյ միոյ բառը 31 ձեռագրերում գրված է միոյ, հունարենն ունեի առաջինին համապատասխան՝ ἐκατόν, վերևում նշեցինք միոյ միոյ, տողատակ միոյ: Բայց եթե այդ տարբերությունը վերաբերում է մի աննշան բառի, ապա փոփոխություն չենք կատարել:

Մի քանի դեպքերում, երբ բառն աղճատվել է կամ ընկել և միտքը չի հասկացվում կամ անհարթ է, իսկ մեր օգտագործած բոլոր ձեռագրերը տալիս են միայն աղճատված ընթերցում, մինչդեռ հայերեն բնագիրն ինքը մասամբ հուշում է սխալի ուղղումը, իսկ հունարեն կամ մի այլ սկզբնաղբյուր ունի ուղիղ ընթերցում, ապա համաձայն վերջիններիս՝ վերականգնել ենք բառի ուղիղ ձևը, բնագրում անկունավոր փակագծերում նշելով բառի լրացված մասը կամ ավելացված բառը. օրինակ՝ 259-րդ էջի 13-րդ տողում բոլոր ձեռագրերն ունեն «որ»։ հետևելով հունարենին՝ ուղղեցինք «որ[բ]»։ կամ՝ 280-րդ էջի 13-րդ տողում բացակայում է «կամ հրապարակաւ», որն ունի միայն հունարենը, ավելացրինք՝ «[կամ հրապարակաւ]»։ 502-րդ էջի 3-րդ տողում կարդում ենք. «թեթեւացուցանէ ոգւոցն մեռելոց»։ միտքը պարզ չէ՝ Մովսես Կաղանկատվացու Պատմության բնագրից ավելացրինք՝ «գրեռինս» բառը, այսպես՝ «թեթեւացուցանէ [գրեռինս] ոգւոցն մեռելոց»։ տես նաև 268-րդ էջի 13-րդ տողի «[ի] լիշումն», 328-րդ էջի 1-ին տողի «[Պատասխանի]» բառերը և այլն:

¹ Մի քանի տեղ՝ 19, 133, 168—169, 180—190, 240—241, 247, 273—275, 277—278, 289—290, 301—302, 327, 330, 334, 352—353, 358—359, 433, 445, 458, 475, 491—492, 496—497, 501—502, 524—526, 530 էջերում, երբ այլ ընթերցումների քանակը շատ է եղել և տեխնիկական հնարավոր չէր դասավորել նույն էջում, կատարել ենք որոշ կրճատում՝ հանել ենք 6 որոշիչ հոգի, բառավերջի յ-ի դրությունը, յ նախդրին վերաբերող այլ ընթերցումները, ինչպես նաև մի շարք այնպիսի բառերի այլ ընթերցվածները, որոնք ուրիշ էջերում բազմիցս հանդիպում են և էական նշանակություն չունեն:

ԼԱ. Ա ձեռագրում հաճախ թիւն վերջավորութիւնն ունեցող բառերը, առանց նշանի, հապավված են թիւն. նման դեպքերում նշել հնք թիւն ձևը: Այդպես ինք վարվել նույն ձեռագրում որոշակիութիւնը չգործածվող Ե և Է տառերի նկատմամբ, գրելով միայն ուղիղ ձևը, բացառութիւնը հիշատակա-րանի, ուր պահեցինք գրչութիւնն ձևը, նման տառերը դնելով շեղատառ: Միօրինակութիւնը պահպանելու նպատակով. անհրաժեշտութիւն դեպքում Ղ-ն նշել ենք լ, իսկ տարբերութիւնները դնել տողատակ: Ուշադրութիւն չինք դարձրել բառասկզբի և բառամիջի Ը տառին, բնագրում պահելով ճիշտ ուղղագրութիւնը, օրինակ՝ պաճիս, գրել ենք պաճս, ըզմտաւ՝ զմտաւ և ալլն: Այդպես նաև, Դ շաբթի թե չորեքշաբթի և ալլն:

Համարյա բոլոր ձեռագրերում էլ, ինչպես արդեն նշել ենք, երբեմն գրիչների, երբեմն հետադառնում ուրիշների կողմից կատարվել են առանձին տառերի, բառերի և նույնիսկ նախադասութիւնների ուղղումներ, ճշտումներ և գրանցվել՝ աջ և ձախ կամ ստորին լուսանցքներում, երբեմն էլ տողա-միջին: Այն ուղղումները, որ կատարել են տվյալ ձեռագրի գրիչները, համեմատութիւն ժամանակ նկատի ենք ունեցել և տվյալ տառը, բառն ու նախադասութիւնը ընթերցել ուղղված ձևով, իսկ եթե դրանք կատարվել են հետադառնում, ուրիշների կողմից, նման ուղղումները նկատի չենք ունեցել: Կանոնագիրքը հրատարակում ենք մեսրոպյան 36 տառերով. տարբերութիւն-ներում չենք նշել աւ և օ տառերի զանազանութիւնը, բայց եթե մի բառի տարբերութիւնը անհրաժեշտ է եղել նշել մի ալլ առիթով, ապա ալլ ժամանակ աւ և օ տառերի տարբերութիւնը նշել ենք տողատակ. օրինակ՝ բնագրի «սպասու կալ» ձևը (էջ 129, տող 8) ach'klmoprst ձեռագրերում գրված է «սպասաւորել», իսկ ժ-ում՝ «սպասօրել» տողատակ նշել ենք այսպես. «achi klmoprst սպասաւորել (ժ սպասօրել) Իիի. սպասու կալ»: Այդպես է նշված նաև ուրիշ դեպքերում: Եթե առանձին ձեռագրերում որևէ բառ սխալմամբ կրկնված է, տողատակին նշում է տվյալ բառը, ապա կողքը շեղատառ ավե-լացվում՝ կրկնված է: Հաճախ միևնույն տողում միևնույն բառը երկու, նույն-իսկ երեք անգամ նշված է լինում. որպեսզի տողատակին նշված տարբերու-թիւնը կամ չիքը կոնկրետ վերաբերվի դրանցից մեկին, տվյալ բառի նախորդ կամ հաջորդ բառը, ըստ հարմարութիւն, գրել ենք կլոր փակագծերում. օրինակ՝ 33-րդ էջի 3-րդ տողում «տէր» բառը գործածված է երկու անգամ. իսկ երկու ձեռագրեր չունեն «տէր» բառերից մեկը. իմանալու համար, թե տողատակի նշումը որին է վերաբերում, վարվել ենք այսպես. «Yû չիք տէր (տաւնից)», նույնպես և չիքերը՝ «Y չիք ի (հալը)», այսինքն Y ձեռագրում չի պահվել «հալը» բառին նախորդող ի-ն (էջ 96, տող 16): Այս դեպքում, կլոր փակագծերում վերցված բառը հաճախ կրճատ ենք գրել, տեղ չգրավելու հա-մար, օրինակ, «չիք եւ (դմիս.)» էջ 66, 7-րդ տողի տողատակին, այսինքն նշված ձեռագրերը չունեն «զմխիթարիչն» բառին նախորդող «եւ»-ը: Պատահում է, որ մի քանի ձեռագրերում տարբեր է ոչ թե մի բառ, ալլ մի նախադասու-թիւն, իսկ ալլ ձեռագրերը տալիս են բառերի մի շարք ալլընթերցումներ. նման դեպքում նախ տողատակին նշում ենք ալլ տարբերութիւնը ունեցող ձեռագրերի լատիներեն տառերը, որոնք փոխարինում են ձեռագրերի համար-ներին, ապա արտագրում տվյալ նախադասութիւնը, և եթե որևէ բառի ուղ-ղագրութիւնը տարբեր է, տվյալ բառի մոտ կլոր փակագծերում նշում ենք ձեռագրի տառը և տվյալ բառի ուղղագրութիւնը, ապա անցնում նախադա-

սության հաջորդ բառին և այսպես մինչև տվյալ նախադասության ավարտը. օրինակ՝ Կղեմեսի ԻԱ հոգվածը (էջ 80) բնագրում նշված է այսպես. «Եթէ ոք ժառանգաւոր զինքն կրճատեաց՝ լուծցի, քանզի սպանող ինքեան է» տողատակ տարբերութիւնը գրել ենք այսպես «A₁ IJKLMNOPQRSTUVWXYZW ըն եթէ ոք ի վիճակելոցն (K ի վիճակելոյն n ի վիճակելոց) զինքն կրճատեաց ի բաց լուծցի (IJ ըն լուծցի ի բաց V ի բաց որոշեսցի լուծցի) քանզի սպանող (A₁ ըն սպաննող Y սպանող) եղեւ անձին (n անձինն) իւրում (NOP QR ըն իւրոյ W չիք իւրում)»:

Հաճախ տողատակին նշված է, օրինակ, «ն չիք զի... թէ» (էջ 53, տող 12). դա նշանակում է, որ ն ձեռագրում չի պահել «զի» բառից մինչև «թէ» բառը: Եթե տողատակ նշված է ձեռագրի լատիներեն տառը և գրված որևէ բառի տարբերութիւն, ապա դրված է ստորակետ և գրանցված մի այլ բառի տարբերութիւն, դա նշանակում է, որ նշված տարբերութիւնները վերաբերում են միևնույն ձեռագրին, օրինակ՝ բնագրի 252 էջի 3-րդ տողի տողատակ գրված է «Q նա դառն փխ. դառնալ, չիք և լուծումն զտանել»։ դա նշանակում է Q ձեռագիրը «դառնալ» բառի փոխարեն անի «նա դառն», իսկ բնագրի «և լուծումն զտանել» հատվածը չունի: Բնագրում տողատակերին կան, օրինակ, այսպիսի նշումներ՝ 289-րդ էջի 1-ին տողատակին՝ «A—Wegh ilmort հարցումն փխ. վասն» կամ 290-րդ էջի 7-րդ տողատակին AK—VZW òèùābcdf—s զհայհոյութիւն» և այլն: Առաջին դեպքում այդ նշանակում է A-ից մինչև W (A—W)¹ տառերի միջև ընկած BCDEFGH և այդպես մինչև W ձեռագրերը վաւ-ի փոխարեն ունեն ճարցումն. փոխանակ կրկնելու A-ից մինչև W բոլոր տառերը, կրճատ նշել ենք A—W: Նույնը երկրորդ դեպքում՝ A, K-ից մինչև V (K—V) և ābcd, f-ից մինչև s (f—s) ձեռագրերն արտահայտող լատիներեն տառերի հաջորդականութիւնը գրել ենք կրճատ՝ K—V և f—s:

Տողատակ նշված շեղատառ գրութիւնները պետք է դիտել որպես վոք-րիկ ծանուցումներ: Բացահայտ սխալները, որոնց հանդիպում ենք միայն մեկ ձեռագրում, օրինակ, «N ուստ փխ. սուտ» (էջ 236, տող 10), «L աշխարհանակաց փխ. աշխարհականաց» (էջ 253, տող 7), «R լանդուդն փխ. լանդուդն» (էջ 253, տող 11), «Ե շթոթէր փխ. շփոթէր» (էջ 289, տող 12), «Q փոխր փխ. փոքր» (էջ 252, տող 12), «C առանչ փխ. առանց» (էջ 252, տող 7), «e պիսոյ էր փխ. պիսոյ էր» (էջ 278, տող 11) և այլն և այլն, ուշադրության չենք առել, իսկ եթե կրկնվել են մի քանի ձեռագրերում, այդպիսիները գրել ենք տողատակին:

211-րդ էջի տողատակ (6-րդ տող) կա այսպիսի մի նշում «Qd վարձք (W կամք) փխ. վարք»։ Դա նշանակում է, որ բնագրի վարք բառը d ձեռագրերում հանդիպում ենք վարձք, իսկ W ձեռագրում՝ կամք ձևով: Այդպես նախընտրեցինք նշել, որպեսզի վարք բառը չկրկնենք:

Մի այլ առիթով՝ տողատակ, բնագրի 163-րդ էջի 10-րդ տողի մի բառի համար արձանագրեցինք այսպիսի նշում. «բացի AMXalmn-ից մնացած Ձեռ.-երը (կոչէ) քորեպիսկոպոս»։ Այդ նշանակում է, որ բնագրի քորեպիսկոպոս բառը ունեն նշված ութ ձեռագրերը, իսկ մյուսները՝ քորեպիսկոպոս: Նույն ձևով վարվեցինք մնացած դեպքերում:

¹ Համահավաք բնագրի կադմման ժամանակ ձեռագրերի Խ-ները լատինական տառերով փոխարինելիս լատինական այբբենի վերջին տառերը վրիպմամբ դնացել են VXYZW հաջորդականութեամբ, փոխանակ VWXYZ-ի: Ուստի A—W նշման մեջ պետք է ներառված համարել նաև X, Y և Z տառերը:

Նշանով տողատակին նշված են այն բառերը կամ վանկերը, որոնք ձեռագրերում բաց են թողնված գրիչների անուշադրութան կամ բնագրի եղծված լինելու պատճառով. իսկ < — նշանը՝ կրկնված վանկը կամ տառը: Մեկ-երկու տեղ բնագրում բառը ակներև կերպով աղավաղված է և կամ անծանոթ, իսկ տարբերակներ կամ չունի և կամ թե դրանք փոքրաթիվ են և թե կասկածելի, նման դեպքերում այդ բառը բնագրում պահել ենք նույնությամբ. իսկ տողատակին նշել եղած տարբերությունները. օրինակ՝ կո-րտացի, կուրացի (էջ 90, տող 10) և այլն:

Այնպես է լինում, որ սույն հրատարակության բնագրում բառը կիսվում է տողադարձի անհրաժեշտութան բերումով, այդպիսի դեպքում տողատակին համապատասխան բառի տարբերությունը նշում ենք բառի առաջին մասի տողի համարով. օրինակ՝ 124-րդ էջի 9-րդ տողում «հաւասարեացեն» բառի «սարեացեն» մասը դրված է 10-րդ տողում, մինչդեռ տողատակին մի քանի ձեռագրերի ալլոնթերցումը նշված է 9-րդ տողում: Պատահում է և այնպես, որ չիք-ի իրար հաջորդող բառերը, որոնք տարբեր տողում են, նշել ենք առաջին բառի տողի համարով. օրինակ՝ 124-րդ էջի 4-րդ տողի վերջում տրված է «ևւ», իսկ 5-րդ տողի սկզբում «առանց», տողատակին 4-րդ տողում նշել ենք «acdhiikmoprst չիք և առանց», թեև «առանց» բառը 5-րդ տողում է: Նույնը տես նաև 166-րդ էջի 5-րդ տողի տողատակին «begq չիք զայն-պիսին... լեկեղեցւոյ», թեև վերջին բառը 6-րդ տողում է և այլն: 166-րդ էջի 1-ին տողի վերջում դրված է «ընդունելի», իսկ 2-րդ տողի սկզբում «եղեն»։ Ի ձեռագրում այդ հատվածն այսպես է՝ «եղեն ընդունելի», տողատակին այս տարբերությունը նշված է առաջին տողի համար:

Այնուհետև, 170-րդ էջի 6-րդ տողի վերջին «եղևւ» և 7-րդ տողի 1-ին «ժողովոյն» բառերի միջև մի քանի ձեռագրերում հանդիպում ենք «մեծ» կամ «մեծի» բառին. այս տարբերությունը նշված է 6-րդ տողի համար, այս-պես՝ «bdefhiklmopqrst եղևւ մեծ (ի մեծի) ժողովոյն (ի ժողովոյս)»: Իսկ եթե տարբերությունը մի քանի տող է և կամ այն անցնում է հաջորդ էջերին, ապա տարբերության վերջին բառի մոտ, տողատակին, նշված է տողի հա-մարը կամ էջի և տողի համարները. օրինակ՝ 254-րդ էջի 10-րդ տողի տո-ղատակին նշված է «MRXY չիք եպիսկոպոսք... լալլ դաւառէ՝ տող 12 ըդ» կամ 216-րդ էջի 17-րդ տողի տողատակին նշված է «begq չիք ալլ անսալ... ժողով ժողովիցի՝ եջ 217, տող 1-իւն»:

Ներկա հրատարակության էջերի տողերը համարակալել ենք՝ 5, 10, 15 ձևով, ըստ տեխնիկական պատճառով պատահում է, որ այդ նշումները բաց են թողնված, օրինակ, 216-րդ, 218-րդ և այլ էջերում չի նշված «5»-ը, որով-հետև այդ թվանշանը դնելու տեղ չկար:

ԼԲ. Կանոնագրքի համահավաք բնագրի համար օգտագործած մի քանի ձեռագրերից բացի՝ մնացած ձեռագրերում պահվել են Նիկիայի ժողովի առ-թիվ Կոստանդնուսոս կալսեր դրած ուղերձը, Նիկիայի ժողովի Հավատամքը և մասնակիցների ցանկը: Այս բնագրերը հնագույն և լավագույն ձեռագրերում, բացառությամբ 9 ձեռագրերի, գտնվում են Նիկիայի ժողովի կանոնախմբին կից, Այդ հանգամանքը մեղ ենթադրել է տալիս, որ այս բնագրերը հենց սկզբից մտել են Կանոնագրի, Նիկիայի ժողովի կանոնախմբին կից: Այդ իսկ պատ-ճառով էլ դրանք հրատարակում ենք ալստեղ:

Վերջին բնագրում նշված են ժողովի մասնակիցների անունները և նրանց ներկայացրած վարերի անունները, որոնց մի մասի սկզբնական ձևերը

ձեռագրերի հաճախակի ընդօրինակությունների պատճառով տուժել են և այժմ մեզ ներկայանում են աղավաղված կերպարանքով: Այդ անունների ստույգ ձևերի վերականգնումը առավել դժվարանում էր, որովհետև մեր ձեռքի տակ չունեինք այդ բնագրերի հունարեն կամ լատիներեն սկզբնօրինակները¹: Սակայն դժվարությունը մասամբ հարթվեց, երբ ուշադրություն դարձրինք մեր Մատենադարանում պահվող երեք ձեռագրերում՝ № 1905 (էջ 31ա-36ա), 1490 (էջ 25բ-28ա), 2620 (էջ 22ա-26ա). գտնվող Նիկիայի ժողովի մասնակիցների ցանկի XVII դարում հունարենից կատարված մի այլ թարգմանության վրա: Կանոնագրքում և նշված երկու ձեռագրերում եղած մեղ հետաքրքրող բնագրի ուշադիր ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ դրանք մեծ մասամբ համապատասխանում են միմյանց: Այդ պատճառով էլ Կանոնագրքում Նիկիայի ժողովի մասնակիցների ցանկի համահավաք բնագիրը կազմելիս № 1905, և 2620 ձեռագրերի համապատասխան բնագրերը օգտագործեցինք որպես ուղեցույց: Ի՞նչ է նշանակում այդ: Մեր օգտագործած ձեռագրերի մի մասը տալիս է № 1905 ձեռագրին նման կամ մոտ ընթերցում, իսկ մյուս մասը տարբեր է և՛ Կանոնագրքի մնացած մասից և՛ № 1905 ձեռագրում եղածից. օրինակ՝ Կանոնագրքի ձեռագրերի մի մասը ունի «Փիղիպպոս ի Պամփիայէ» (էջ 135), «Նունեքիոս ի Լաուդիկիայ» (էջ 143) ձևը, իսկ մյուս մասը՝ «Փիղիպպոս ի Մամփիսէ», «Նաւնէքիոս ի Ղաւոդիկիայ» ուղղագրական իրենց տարբերություններով. մինչդեռ № 1905 ձեռագրին ունի «Փիլիպպոս եպիսկոպոս Պանեփիսիոյ ստորագրեցի» (էջ 31բ), «Նունեքիոս Լաուդիկիայ» (էջ 34ա): Հետևելով № 1905 ձեռագրի ունեցածին, համահավաքի համար օգտագործած ձեռագրերում ընտրեցինք ոչ թե «Փ Մամփիսէ» կամ «Նաւնէքիոս» ձևերը, այլ «Փ Պամփիայէ», «Նունեքիոս» ձևերը, իսկ մնացած տարբերությունները նշեցինք տողատակ: Պատահում է և այնպես, որ մեր օգտագործած ձեռագրերում անունները բոլորովին տարբեր են № 1905 ձեռագրի ունեցածից, օրինակ՝ Կանոնագրքում կարդում ենք. «Անտիոքոս ի Սեմիոյէ», «Տիրերիոս ի Տոթոսէ» (էջ 135) իրենց տարբերություններով, իսկ № 1905 ձեռագրում այս մեջբերումն այսպես է. «Անտիոքոս եպիսկոպոս Մեմփիտիոյ ստորագրեցի» (էջ 31ա), «Տիրերիոս եպիսկոպոս Տէնտիւրիտիոյ ստորագրեցի» (էջ 31բ): Նման դեպքերում համահավաք բնագրում դրել ենք մեր օգտագործած ձեռագրերի մեծ մասի ունեցածը, զանց առնելով № 1905 ձեռագրի ընթերցումը: Լինում են դեպքեր, ճիշտ է քիչ, որ որոշ անուններ կան Կանոնագրքի ունեցած ցանկում, իսկ 1905-ում չենք գտնում և կամ ընդհակառակը: Այդպիսի դեպքում հետևել ենք Կանոնագրքի ձեռագրերի մեծ մասի ունեցածին: Մի երկու դեպքում միայն, երբ Կանոնագրքի ձեռագրերի մի մասը ունի օրինակ. «Փ Դանիոսէ», մյուս մասը՝ «Փ Գակիոսէ» իրենց այլ և այլ ընթերցումներով, իսկ № 1905 ձեռագրերը՝ «Փ գաւառէն Դաքիոյ» (էջ 35բ), վստահ կերպով ուղղեցինք «Փ Դաքիոսէ», նկատի ունենալով Դ և Գ, Կ և Ն հայերեն երկաթագիր տառերի շփոթման հնարավորությունը:

Նիկիայի ժողովի մասնակիցների անձնանուններում և տեղանուններում շատ հաճախ լ-ն գրված է հնագույն ուղղագրությամբ դ-ը: Հնարավոր թյու-

¹ Մեր օգտագործած հունարեն բնագրերում՝ Պիտրայի, Հեֆեյի հրատարակություններում, ինչպես նաև Σύνταγμα-ով (Γ. Α. Παλλη και Μ. Ποτλη, Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων, τόμος δεύτερος, 'Αθήναις, 1832, այսուհետև Կնչենք Σύνταγμα) և Ֆրիդրիխ Լաուսիերի գրքում («Die kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien», Freiburg i[m] B[reisgau] und Leipzig, 1896) Նիկիայի ժողովի մասնակիցների ցանկը չի պահվել:

րիմացութունից խուսափելու նպատակով այս մասում դ-երը նույնությամբ պահեցինք:

Լ.Գ. Ընդհանուր մի ակ երևույթ էլ կա- այս ձևագրերում էջերի ներքևի լուսանյութներում միշտ նշվում է այն կանոնախմբի անունը, որը տեղավորված է տվյալ էջում: Շատ հաճախ էլ կոնոնախմբի անվան հետ դրանցվում է նաև վերջինիս կարգահամարը:

Կանոնագիրք-ձևագրերում կանոնախմբերի առաջին կամ երկրորդ վեր-նագրերի մոտ դրված են լինում հերթական համարներ: Սակայն մի շարք ձևագրերում դրանք նշված են անկանոն կամ չեն նշված: Ներկա հրատա-րակության մեջ հետևել ենք Ա ձևագրի համարակալմանը, իսկ մյուս ձևա-գրերի տարբերությունները տողատակին չենք դրել:

Կանոնագիրք-ձևագրերում հարց ու պատասխանի բնույթ ունեցող կա-նոնախմբերում, օրինակ՝ Աթանաս Ազեքսանդրացու, Սահակ Ձորոփորեցու, հարց ու պատասխանը սովորաբար դրված է կրճատ՝ ճարգ., հց., պաւ. և այլն: Հրատարակության բնագրում դրել ենք լրիվ՝ ճարցումն, պաւաւիւսն, առանց տողատակի նշումների:

Կանոնագիրք-ձևագրերում հոդվածների ցանկի և հոդվածների միջև ձե-ռագրերը անեն Երկրորդ վերնագիր, բայց մեր օգտագործած ձևագրերում մի երկու կոնոնախմբեր չունեն այն, օրինակ՝ Ներսեսի և Ներշապուհի կանոնա-խումբը. միօրինակությունը պահպանելու նպատակով հրատարակության բնա-գրում դրեցինք Երկրորդ վերնագիր, տողատակ նշելով Քրդոր ձևագրերը չունեն Երկրորդ վերնագիրը: Հնարավորին չափ աշխատել ենք թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ վերնագրերին տալ միօրինակութուն, օրինակ՝ Ներսեսի և Ներշապուհի կանոնախմբի առաջին վերնագրում ձևագրերի մի մասը չունի «գլուխք ԼԷ», իսկ մյուս մասը՝ անի «գլուխք ԼԷ». նույնն է Աբրահամ Մամի-կոնկից եպիսկոպոսի կանոնախմբի առաջին վերնագիրը. քանի որ կանոնա-խմբերի առաջին վերնագրերում պահեցինք «գլուխք» ձևը, այդ պատճառով էլ այստեղ նշեցինք «գլուխք ԼԷ» ձևով: Հնարավոր է, որ առանձին կանոնա-խմբերի առաջին վերնագրերը Հովհաննես Օձնեցու մոտ լինեին տարբեր: Հա-մենայն դեպս ամենահնագույն կանոնագիրք-ձևագրում՝ Ա, այդ բանը նկատում ենք. օրինակ՝ «Կեսարեայ կանոնիս գլուխք Ժ» կամ «Կանոնիսք Կանգրեայ գլուխք ԻԳ» և այլն: Սույն հրատարակության մեջ աշխատել ենք առաջին վերնագրերում մտցնել միօրինակութուն, գրելով «Կանոնք Կեսարեայ գլուխք Ժ» կամ «Կանոնք Գանգրայ գլուխք ԻԳ» և այլն, իհարկե, սրանց ձևագրական տարբերությունները դնելով տողատակին:

Լ.Գ. Որպես կանոն, որ ընդհանուր է 48 ձևագրերի համար էլ, հոդ-վածների կարգահամարները, որոնք. ինչպես նշեցինք վերևում, երկուսն են մասնավոր և ընդհանուր, կանոնավոր վիճակում չեն մնացել. հաճախակի կատարված ընդօրինակությունների հետևանքով ձևագրերի մի մասում կան կարգահամարների բացթողումներ կամ կրկնություններ, մյուս մասում՝ որոշ կանոնախմբեր բոլորովին չունեն համարակալումներ, ընդորոմ այս անկա-նոնությունից գերազանցապես տուժել են ընդհանուր կարգահամարները: Եվ քանի որ սրանց տարբերությունները չափազանց շատ են, ավելորդ համա-րեցինք այդ հարցի մասին որևէ դիտողություն, տողատակի տարբեր-վածները չժանրաբեռնելու համար, այլ լավականացանք այս ընդհանուր նշումով:

Սակայն ելնելով այս վիճակից, նպատակահարմար գտանք բուն Կանոնադրքի հոդվածների և առարկայական ցանկի վերնագրերի դիմաց նշված համապատասխան հոդվածների համարները սխալի դեպքում սրբագրել և ուղղել, որպեսզի ցանկի համապատասխան համարով կարողանանք գտնել Կանոնադրքի տվյալ հոդվածը: Այդ նպատակով՝ եղած սխալները ուղղեցինք: Նախ՝ Կանոնադրքի հաջորդական կանոնադրման հոդվածների լնդհանուր համարները, եթե կրկնվել են կամ բաց թողնվել, այդպես էլ պահեցինք, վերցնելով կլոր փակագծերում, իսկ մոտը նշեցինք հերթական ճիշտ համարը: Այդպես շարունակեցինք մինչև վերջ: Երկրորդ՝ այդ ուղղումները կատարելուց հետո համեմատեցինք առարկայական ցանկի բովանդակության վերնագրերի դիմաց գրված ընդհանուր համարները Կանոնադրքի հոդվածների սրբագրված ընդհանուր համարների հետ և եթե առարկայական ցանկում էլ նկատվեցին ինչ-ինչ պատճառներով տեղ գտած անճշտություններ, դրանք ևս վերցրինք կլոր փակագծերում, մոտը նշելով Կանոնադրքի հոդվածների մեր կողմից ուղղված ընդհանուր համարները, որպեսզի վերջիններս համապատասխանեն Կանոնադրքի հոդվածների համարներին:

Այսպիսով, առարկայական ցանկում և բուն Կանոնադրքում նշված կլոր փակագծերից դուրս եղած համարներով պետք է գտնենք մեզ հետաքրքրող հոդվածները, ուշադրություն չգարձնելով կլոր փակագծերում վերցված առարկայական ցանկի և բուն Կանոնադրքի հոդվածների ընդհանուր համարներին, որոնք շատ հաճախ տարբեր են: Սակայն առարկայական ցանկում պատահում են այլ և այլ կարգի նշումներ ևս, օրինակ՝ երբեմն նկատվում են միայն կլոր փակագծերում նշված համարներ, դա նշանակում է, որ այդ համարով համապատասխան հոդված Կանոնադրքում չենք գտել, ասիս է՝ վերնագրի ՄԺ, ՅԽԷ, ՅԽԸ, ՅԽԹ համարները (էջ 7): Մի այլ դեպքում համարը դրված է միայն առանց կլոր փակագծերի, դա ցույց է տալիս, որ ալն համապատասխանում է Կանոնադրքի հոդվածի մեր ուղղած համարին, տես չ՝ Վերնագրի ՃՂԹ համարը (էջ 9): Երրորդ դեպքում նշված որևէ համար Կանոնադրքի բնագրում հանդիպում ենք մի երկու, երբեմն մի քանի համար նշվածից ետ կամ առաջ, նման դեպքերում առարկայական ցանկում եղածը վերցրել ենք կլոր փակագծերում, իսկ Կանոնադրքի ուղղված համարը դրել առարկայական ցանկում՝ կլոր փակագծերից դուրս, տես Ձ վերնագրի ՈԽԸ համարը (էջ 5): Որը Կանոնադրքում համապատասխանում է ՈԾԴ (ՈԽԹ) համարին (էջ 490), մինչդեռ առարկայական ցանկում նշված է ՈԾԴ (ՈԽԸ) (էջ 5): Կան մի շարք հոդվածներ, որոնք չեն տրուահայտվիլ առարկայական ցանկում, դրանք այդպես էլ թողել ենք: Երբեմն միևնույն հոդվածի համարը կրկնված է առարկայական ցանկի տարբեր վերնագրերի ներքո, դա ցույց է տալիս, որ տվյալ հոդվածի բովանդակությունը շերտավորված է՝ ալն ունի մեկից ավելի իմաստ, թեև հաճախ նման կրկնությունները նշված են սխալմամբ: Սի քանի դեպքերում առարկայական ցանկի որևէ վերնագրում հոդվածների համարները հաջորդաբար չեն գնում, օրինակ՝ ՃԺԱ վերնագրում նախ նշված է ՄԾԹ, ապա ՃՂԸ (էջ 11): Դրանք նույն ձևով պահել ենք կլոր փակագծերում, մոտը նշելով ստույգ համարները: Որոշ համարներ էլ նշված են առարկայական ցանկի էջերի լուսանցքներում, դրանք ևս պահված են հրատարակության բնագրում:

Քանի որ Կանոնադրքի քննական բնագրի հիմքում դրեցինք Ա խմբի Ա ձևագիրը, որը լավագույններից մեկն է և հնագույնը՝ այդ ձևագիրը՝

ընդօրինակության սկզբում գտնվող կանոնախմբերի և առարկայական ցանկերն ամբողջությամբ, առանց համեմատությունների, հրատարակեցինք՝ Կանոնագրքում, որպես նրա բաղկացուցիչ մասը: Այստեղ կատարել ենք ուղղադրական հարժ անհրաժեշտ սրբագրությունները, իսկ ձեռագրի ունեցածը դրել տողատակ¹, չնշելով այս ձեռագրի համար կանոն դարձած Ե և Խ տառերի շփոթման տարբերությունները: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ տվյալ դեպքում կանոնախմբերի և առարկայական ցանկերի վերնագրերը վերաբերում են ոչ միայն ներկա հրատարակության 24 կանոնախմբերի բովանդակած նյութերին, այլև մյուս կանոնախմբերին, թվով 57. ուստի առարկայական ցանկում նշված բազմաթիվ հոդվածների ընդհանուր համարները վերաբերում են նաև Կանոնագրքի շարունակությանը, որը լույս կտեսնի առանձին, որպես Կանոնագրքի հաջորդ հատոր:

ԼԵ. Մեղ հասած կանոնագիրք-ձեռագրերում լինում է և այսպես. կանոնախմբի հոդվածների ցանկում նշված վերնագիրը չունի համապատասխան հոդված. օրինակ՝ Սահակ Պարթևի կանոնախմբի ցանկում՝ ԽԹ՝ վերնագրում նշված է «Վասն եպիսկոպոսաց և վարդապետաց», բայց կանոնախմբում ԽԹ՝ հոդվածն այլ բան է: ԽՆԴԻՐՆ՝ ալն է, որ ցանկի ԽԹ՝ վերնագրին համապատասխան հոդվածը ժամանակին եղել է. բայց ինչ-ինչ պատճառով հետագայում հոդվածի համարը դուրս է ընկել և ԽԹ՝ հոդվածը միացվել է ԽԼ՝ հոդվածին: Նման դեպքերում համապատասխան հատվածը անջատեցինք և դրեցինք որպես առանձին հոդված՝ համապատասխան կարգահամարով: Այսպես վարվեցինք նաև Հովհան Մանդակունու կանոնախմբի ցանկի Թ՝ վերնագրի և Ժ՝ հոդվածի հետ: Ի դեպ, այս կանոնախմբի հոդվածների ցանկի վերնագրերը իսառնիխուռն են և չեն համապատասխանում հոդվածների հերթականությանը, սակայն նորից չխանգարելու համար, այդ սխալներին ձեռք չտվեցինք:

Ը՞ի ալլ հարց: Հաճախ մի խնդրի մասին եղած հոդվածները տարբեր կանոնախմբերում կրկնվում են, օրինակ՝ ազգականների ամուսնությունը, ամասնալածությունը և ալլն: Նման դեպքերի մասին նպատակահարմար չգտանք լուրաքանչլուր հոդվածին աղբյուրագիտական նշում կատարել լուսանցքում կամ համապատասխան ծանոթագրության մեջ, թե ալդ հոդվածն ուրիշ որ կանոնախմբում կարող ենք գտնել, քանի որ աշխատության սկզբում, ինչպես կանոնագիրք-ձեռագրերում է, գտնվում է առարկայական ցանկ, որի միջոցով կարելի է գտնել նույնաման, բայց տարբեր տեղերում կրկնվող հարցերին վերաբերող կանոնները:

Կանոնագրքում Աստվածաշնչից կատարված մեջբերումները վերցրել ենք չափերտներում և ցույց տվել տեղը՝ նշելով լուրաքանչլուր էջի բնագրի տակ: Ետև ալն մեջբերումները, որոնք վերցվել են ալլ գրքերից և չկարողացանք նրանց աղբյուրները նշել, դարձյալ դրեցինք չափերտներում:

Լ.Զ. Վերջում գրված Ծանոթագրություններ բաժնում խուսափել ենք տալ կանոնախմբերի կոմ առանձին հոդվածների մասին պատմական տեղե-

¹ Ա ձեռագրի առարկայական ցանկի մի քանի վերնագրերի դիմաց, աջ և ձախ լուսանցքներում նշված են նաև կանոնախմբերի անուններ. օրինակ՝ ՂԺԱՎ՝ վերնագրի դիմաց՝ նշված է «Ղաւոգիկեա», ՄԹԱ-ի՝ «Սիմոնի», ՄԾԴ-ի՝ «Փիլիպպոսի» և այլն: Մույն հրատարակության մեջ նման նշումները նկատի չեն առնված:

կուլթիւններ և ակնարկներ, որովհետև ներկա հատորը կարող էր կրկնապատկւիլ և դժվար օգտագործելի դառնալ: Մեր նպատակը եղել է այս բաժնում, որպէս լրացում, տալ քննական բնագրի կազմման համար չօգտագործված ձեռագրերի նյութերը և նշել բանասիրական որոշ դիտողութիւններ կապված ալլ լեզուներից՝ ասորերենից և հունարենից թարգմանված կանոնախմբերի հետ: Այն կանոնախմբերը, որոնք թարգմանված են ասորերենից և հունարենից, համեմատել ենք վերջիններիս հետ: Առաքելական (Ա) կանոնախմբի համեմատութիւն համար օգտագործել ենք ասորերեն բնագրի՝ բազմավաստակ բանասեր Հ. Տաշլանի հայերեն նոր թարգմանութիւնը¹, համապատասխան ժանրթարգրութիւններում բերելով այդ թարգմանութիւնը, տարբերութիւնների նկատումը թողնելով հետաքրքրվողներին: Հունարեն բնագրերը հայերենի հետ համեմատել և շեղումները նշել ենք, օգտագործելով հունարեն բնագրի Ի. Բ. Պիտրալի², Գ. Ռալլիի և Մ. Պոտլիի³ ինչպես և Ֆ. Լաուխերտի⁴ հրատարա-

¹ Հ. Տաշլան, Վարդապետութիւն առաքելոց, Վիեննա, 1896:

² Iuris ecclesiastici Graegorum historia et monumenta, tomus I, Romae, MDCCCLXIV.

³ Συνοταγμα των θείων και ιερών κανόνων, τόμος δευτερος. 'Αθηναις, 1852, նույնի, հտ. III, Աթենք, 1853:

⁴ „Die Kanones der wichtigsten altkirchlichen Concilien nebst den apostolischen Kanones“, herausgegeben von Lic. Dr. Friedrich Lauchert, Freiburg i[m] B[reisgau] und Leipzig, 1896, աշխատութիւնը: Այստեղ այլ ժողովների կանոնների թվում տեղ են գտել նաև մեզ հետաքրքրող՝ Նիկեայի, Կ. Պոլսի, Նիքեոսի, Անկյուրիայի, Նեոկեսարիայի, Անտիոքի, Սարգիկի, Լավոդիկի, Փանգրայի ժողովների և Կղեմսի կանոնների հունարեն բնագրերը: Ինչպես հեղինակն է նշում աշխատութեան Ներածականում (էջ XVI—XXV), Անկյուրիայի ժողովի կանոնները վերցրել է Ռակկհամի, լսլ մնացածները Մանսիի և Բրունսի հրատարակութիւններից: Այսպիսով, Ֆ. Լաուխերտը նշված կանոնախմբերը վերահրատարակել է տպագրվածներից, իսկ վերջում (էջ 189—206) բերում է նաև մի քանի այլ հրատարակութիւնների համառոտ տարբերակները: Ֆ. Լաուխերտի հրատարակութիւնը Պիտրայի հրատարակութեան (1864 թ.) համեմատութեամբ լինելով նոր (1896 թ.), նա իր առաջարկում խիստ է արտահայտվում Պիտրայի հրատարակութեան մասին, Ուլցենի հրատարակութեան հետ միասին այն համարելով «անբավարար փորձ», որովհետև նրա «տարամադրութեան տակ եղած ձեռագրական հարուստ նյութը համապատասխան մշակման ենթարկված չէ» (էջ IV): Մենք համեմատեցինք Պիտրայի և Լաուխերտի հրատարակութիւնները, եղած տարբերութիւնները նշելով ծանոթագրութիւններում: Սակայն, այդ աշխատանքների ժամանակ նկատեցինք, որ եղած տարբերութիւնները հիմք չեն տալիս համաձայնվելու Լաուխերտի տված վերոհիշյալ զնահասականին: Եվ ահա թե ինչու: Կան մի շարք տեղեր, ուր կանոնագրքի ունեցածը համապատասխանում է Պիտրայի ոչ թե Լաուխերտի հրատարակութեանը, օրինակ, Անտիոքի ժողովի Դ հոգվածում կարդում ենք. «կամ եպիսկոպոս ըստ կանխելոյ և յառաջ սովորութեանց կամ երէց կա՛ սարկաւազ» (էջ 208). Պիտրայի մոտ հունարենը նույնութեամբ գնում է. «εἴτε ὁ ἐπισκοπος καὶ τῶν προαγουσων συνθησεων, εἴτε ὁ πρεσβυτερος εἴτε ὁ διάκονος»: Լաուխերտի մոտ բացակայում է «εἴτε ὁ πρεσβυτερος» (էջ 44) բառերը: Անտիոքի ԺԳ հոգվածում կարդում ենք. «և ձեռնադրութիւն առնել յեկեղեցիս» (էջ 214): Պիտրայի բերած հունարենը համապատասխանում է հայերենին. «καὶ χειροτονεῖν ἐν ἐκκλησίᾳ»: Վերջին ἐν ἐκκλησίᾳ բառը Լաուխերտը չունի (էջ 46): Նման տարբերութիւն կա կանոնագրքի Անտիոքի 22-րդ և Պիտրայի ու Լաուխերտի հրապարակած նույն ժողովի 23-րդ հոգվածների միջև և այլն: Սակայն, առանձին մի երկու դեպքում միայն կանոնագրքի ունեցածը համապատասխանում է Լաուխերտի տվածին՝ օրինակ, Սարգիկի 14-րդ հոգվածը Լաուխերտի մոտ այսպես է. «καὶ ταχέως ἀντιταρὸν πρεσβυτερου ἢ διακόνου» (էջ 67), «ταχέως նշանակում է շտապ, շուտ, արագ: Այս բառի փոխաբեն Պիտրայի մոտ բերված է ταχέως, որը նշանակում է դաժան, խիստ, կոպիտ, կատաղած, մոլեգին: Մինչդեռ կանոնագրքում դրված է Լաուխերտի ընթերցմամբ. «և վաղվազակի»

կոթիւնները, առանձին զեպքերում Հ. Հեֆելի աշխատութիւնը¹, ուր բացի հունարենից, երբեմն տրված են նաև լատիներեն կամ գերմաներեն թարգմանութիւնները: Նպատակահարմար գտանք Ծանոթագրութիւններ բաժնում հունարեն բնագրերը ամբողջութեամբ և կամ մասնակիորեն մեջ բերել, ըստ պարագայի: Այսպես, եթե հայերենը հանդիսանում է հունարենի բառացի թարգմանութիւնը, ապա հունարեն բնագիրը չենք բերում և այդ մասին որևէ նշում չենք կատարում: Նմանապես եթե հայերենը բառացի համապատասխանում է հունարենին, բայց հունարենի առանձին բառեր կամ նախադասութիւն և կամ մի ամբողջական հատված դուրս է ընկել հայերենից, կամ հայերենում առանձին բառեր և նախադասութիւններ կան, որ չենք գտնում հունարենում, այդ դեպքում ևս հունարեն բնագիրը չենք բերում, և բավարարվում ենք միայն համապատասխան ծանոթագրութիւններում եղած տարբերութիւնները նշելով: Իսկ այն դեպքերում, երբ հայերենը հանդիսանում է հունարենի ոչ թե թարգմանութիւնը, այլ վերջինիս բովանդակութեան վերաշարադրումը՝ երբեմն ընդարձակ, երբեմն համառոտ և խմբագրված ձևով, ապա հունարեն հղվածը բերում ենք ամբողջութեամբ, նշելով ընդհանուր դիտողութիւններ երկու բնագրերի առնչութիւնների մասին: Միայն մի քանի դեպքերում բացառութիւն ենք արել և հունարենը չենք բերել, ինչպես՝ Իանդրայի կանոնախմբի առաջաբանը, Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբի 1, 8, 9, 18, 22-րդ հոդվածները, որովհետև դրանք բավականին ընդարձակ են ուստի և սեկսիկապես հնարավոր չէր ներկայացնել: Ծանոթագրութիւններ բաժնում հունարենը բերել ենք համաձայն Պիարայի հրատարակութեան. ոսկալն, Ռալլիի և Պոպլիի, ինչպես և Ֆ. Լաուխերտի հունարեն հրատարակութիւնները համեմատել ենք Պիտրայի հրատարակութեան հետ և կլոր փակագծերում նշել եղած արձնանքները՝ Σύν., II, Σύν., III, կամ L., ձևով, այսինքն Σύνταγμα-ի II կամ III հատորները² և Ֆ. Լաուխերտի հրատարակութիւնը: Երկու բնագրերի համեմատութիւնների ժամանակ օգտագործել ենք նաև Նիկողիմի աշխատութեան ռուսերեն թարգմանութեան համապատասխան³ կանոնախմբերը:

Հունարենում գոյութիւն ունեն կանոնախմբերի միայն առաջին վերնագրերը, որ դրել են հրատարակիչները, իսկ երկրորդ վերնագրերը հունարենում ընդհանրապես չենք գտնում: Այդ պատճառով կանոնախմբերի առաջին և երկրորդ վերնագրերի մասին հունարենի վերաբերյալ նշումներ չենք կատարել:

յանդիման երկրորդ կամ սարկաւադի (էջ 266—267): Բոլոր զեպքերում երկու հրատարակութիւններում զգալի տարբերութիւն ունի կետադրութիւնը: Հունարեն նշված երկու հրատարակութիւնների տարբերութիւնները արդյունք են բնագրերի տարբեր խմբագրութիւնների: Նվ մեղ թվում է, որ չպետք է այդ տարբերութիւնից ելնելով որևէ մեկը ճանաչվարարձ համարել: Ըստ երևույթին հայերեն թարգմանված առանձին կանոնախմբեր ժամանակին թարգմանվել են հունարեն տարբեր խմբագրութիւններից. այդ պատճառով էլ կանոնադրքում եղածը ավելի հստակ համապատասխանում է Պիտրայի, սակավ դեպքում Լաուխերտի հրատարակութեանը:

¹ Conciliengeschichte, Erster Band. Freiburg im Breisgau, 1855.

² Մեզ չհասնողից ձեռքի տակ ունենալ Σύνταγμα-ի համապատասխան հատորը, որպէսզի նշենք Աթանաս Աղեքսանդրացու և Բարսեղ Կեսարացու կանոնախմբերի Պիտրայի հրատարակութեան տարբերութիւնները:

³ Правила (заповѣдъ) православної церкви с толкованиями, т. I, СПб, 1911, т. II, СПб, 1912.

Իսկ եթե վերնագիրը բնագրինն է, կատարել ենք համապատասխան նշում: Եթե չհաշվենք Պիտրալի հրատարակության Կղեմեսի կանոնախումբը, հունարեն բնագրերում չկան առանձին կանոնախմբերի հոդվածների ցանկեր, այլ պատճառով էլ Ծանոթագրություններ բաժնում, բացի Կղեմեսի կանոնախմբի ցանկից ալլ ցանկերի մասին նշում չենք կատարել: Հունարեն բնագրի տարբեր կանոնախմբեր հաճախ չունեն ասաջաբաններ, կամ եթե վերջիններս ունեն՝ Կանոնագիրքը չունի. այդպիսի դեպքերում կամ որևէ նշում չենք կատարում ծանոթագրությունների մեջ և կամ չենք բերում հունարեն բնագիրը: Աշխատության վերջում դրել ենք Կանոնագրքի բոլոր հոդվածների ըսկըզբնատողերը և մեր կադմած առարկայական, անձնանունների և տեղանունների ցանկերը:

Ներկա աշխատության հետ կապված առանձին հարցեր քննության են ենթարկվել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի Սկզբնաղբյուրների հրատարակման սեկտորում, իսկ 1958 թվականից՝ Հին և միջին դարերի պատմության սեկտորում: Սկզբնաղբյուրների հրատարակման սեկտորի ընդլայնված նիստերից մեկում (1957 թ. սեպտեմբեր) քննվեց Կանոնագրքի գիտական բնագրի մեր կատարած աշխատանքի փորձնական նմուշը: Նիստի մասնակիցների կողմից եղան շատ արժեքավոր դիտողություններ, որոնք հաշվի առանք սույն աշխատությունը պատրաստելու ընթացքում: Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում այն ընկերներին, որոնք իրենց խորհուրդներով այս կամ այն կերպ օգտակար են եղել մեզ այս դժվարին գործի ավարտման համար:

Կանոնագիրքը՝ Հայաստանի ավատական հասարակության դարաշրջանի պատմության այս հոյակապ հուշարձանը, հալ ժողովրդի արժեքավոր ավանդն է համաշխարհային մշակույթի գանձարանում: Տեղն է հիշելու Լենինի խոսքերը, թե «...Միայն մարդկային ամբողջ զարգացմամբ ստեղծված կուլտուրան ճշգրիտ գիտենալով, միայն նրա վերամշակմամբ՝ կարելի է կառուցել պրոլետարական կուլտուրա»¹:

Եթե սույն աշխատությունը օգնի քննադատական մշակմամբ վերհանելու այստեղ եղած բաղմահարուստ նյութը և պարզելու մեր ժողովրդի պատմության ու մեծ մշակույթի առանձին հարցեր, մենք լիովին բավարարված և վարձատրված կլինենք:

Վ. Ա. ԲԱԿՈՒՅԱՆ

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հտ. 31, Երևան, 1952, էջ 348.